

ACTUACIÓN DE ESCAVACIÓN, RESTAURACIÓN E ESTUDO DO CASTELO DE A ROCHA FORTE. SANTIAGO DE COMPOSTELA

MEMORIA DOS TRABALLOS REALIZADOS

Promotor:

Novembro 2013

Maria José Bóveda Fenández

TOMO I

Consellería de Cultura, Educación
e Ordenación Universitaria
Edificio Administrativo de San Caetano - Bloque 3
15704 Santiago de Compostela

Mª José Bóveda Fernández, con D.N.I. 10.074,845-V, pola presente

DEPOSITA:

A memoria 1 *da intervención arqueolóxica integral de escavación, consolidación e restauración no Castelo de A Rocha Forte*, Santiago de Compostela.

Santiago de Compostela, 29 de novembro de 2013

A handwritten signature in black ink. It features a stylized, circular initial 'J' followed by a long, sweeping horizontal line that ends in a small upward hook. The word 'Bóveda' is written in a cursive script above the main line of the signature.

Asdo. Mª José Bóveda Fernández

ÍNDICE

1. FICHA TÉCNICA	4
2. INTRODUCCIÓN	8
3.- A ROCHA FORTE NO SEU CONTEXTO HISTÓRICO.....	11
4.- METODOLOXÍA DE TRABALLO	15
4.1.1. Xestión de terras e entullos	16
4.1.2. Topografía e rexistro tridimensional	17
4.1.3. Os Materiais Arqueolóxicos	18
4.1.4 Sistema de xestión da información xeográfica (SIX)	19
4. DESCRICIÓN DA ACTUACIÓN REALIZADA	21
2.1. Traballos de loxística e acondicionamento da zona de intervención	21
4.2. Limpeza, diagnose, consolidación e restauración	25
4.4. Traballos de escavación arqueolóxica.....	26
4.4. Rexistro e procesado de mostras e materiais.....	33
5. RESULTADOS DA INTERVENCIÓN ARQUEOLÓXICA.....	34
5.1 A torre da homenaxe	34
5.2.- Estrutura lineal / camiño.....	39
5.3.- A primeira muralla (GE2008).....	39
5.4.- A segunda liña defensiva	41
5.5.- A liza	43
5.6.- O sistema de abastecemento de auga e as salas subterráneas	44
5.7.- O Interior do castelo	46
6.- RESUMO DA ACTUACIÓN.....	52
7.- VOCABULARIO DE TERMINOLOXÍA EMPREGADA.....	56
8.- BIBLIOGRAFÍA	58
10.- RELACIÓN DE MATRIX POR GRUPOS ESTRATIGRÁFICOS.....	90
APARTADO RESTAURACIÓN	97

1. FICHA TÉCNICA

Nome do proxecto:	Proxecto de intervención arqueolóxica integral de escavación, consolidación e restauración no Castelo de A Rocha Forte no Castelo de A Rocha Forte.
Promotor:	Concello de Santiago de Compostela
Zona da actuación:	Fortaleza de A Rocha Forte
Tipo de actuación:	Escavación en área, consolidación e restauración.
Código da actuación:	CD 102A 2013/243-0
Arqueóloga directora:	M ^a José Bóveda Fernández
Axudantes de dirección:	Fidel Méndez Fernández Carlos Otero Vilariño
Asesor Historico:	Fernando López Alsina
Asesor GIS:	Emilio Abad Vidal
Aserora estudio Materiais:	Josefa Rey Castiñeira
Xefe de Obra	Rodrigo Antón Rey Monteagudo
Equipo técnico arqueolóxico:	Roberto Aboal Fernández Enrique Alcorta Irastorza

Óscar Barros Fernández
Roberto Bartolomé Abreira
Paz Blanco Sanmartín
Xurxo Constela Doce
Elena Lima Oliveira
María Martín Seijo
María Méndez Martínez
Eduardo Rodríguez Saiz
Israel Picón Platas
Andrés Teira Brión
Eduardo Velázquez Turnes

Directoras restauración:

Begoña Albertos Figueroa
Marta Díaz Fernández
Iria López Baltar

Equipo técnico restauración:

Purificación Rosales Couso
Aldara Rico Rey

Oficiais Arqueólogos:

Javier Abia Presas
Alicia Ameijenda Iglesias
Óscar Arias Álvarez
Jose Miguel Alvarado López
José Ramón Árias Sieiro
Hixinio Araujo Feijoo
Eva Castro Vigo
Alfonso Collazo Martínez
José Dapena Somoza
M^a dos Anxos López Taboada
David Rodríguez Martínez
Ana I. Tembra Piñeiro
Breogán Vázquez González
Nieves Veiga López

Encargado de Obra

Emilio Diaz Jorge

Canteiros

Rosendo Jose Abruñedo Cuña
Javier Casalderei Sanmartín

	Jose Crespo Calviño
Oficiais:	Juan Rival Lago Jesus Fojo Trigo Rogelio Piedra Dominguez José Rodríguez Martínez José de Sa Pereira Couto
Topografos:	Ivan Castro Franco Álvaro González Perez
Apoio Técnico:	Jaime Alvariñas Villanueva Maria Jose Ferrin Vales Virgilina Nieto Villar
Analíticas e estudos:	Análises antracolómicas: María Martín Seijo. GEPN-USC Análises carpolómicas: Andrés Teira Brión. GEPN-USC Análises arqueozoolómicas, malacolómicas e ictiolómicas: Víctor Bejega García, Eduardo González Gómez de Agüero Carlos Fernández Rodríguez. Universidade de León. Análise de contidos mediante Cromatografía de gases/Espectometría de Masas (GC/MS): Laboratorios do Beatriz Rodríguez Garrido Instituto de Investigacións Agrobiolóxicas de Galicia e Esteban Guitián Fernández Unidade de Masas da RIAIDT da USC. Análises de fitólitos: Marta Portillo Ramírez. Universitat de Barcelona. Análises isotópicas: Aurora Grandal. Universidade da Coruña. Análises co Microscopio Electrónico de Varrido (MEV): USC, Unidade do RIADT.

Análises polínicas: Andrés Currás Domínguez. Universitat de Barcelona.

Datacións por radiocarbono: Beta Analytic Limited.

Estudo antropológico: Olalla López Costas. USC.

Estudios de materiais: Estevo Amado Rodríguez, Nuria Calo Ramos, Alba Antía Rodríguez Nóvoa. GEPN-USC

Topografía 3D:

Rubén Cifrián Touriño. Enmacosa.

Datas da actuación:

do 16-07-2013

ao 08-11-2013

2. INTRODUCCIÓN

Con esta memoria danse conta dos traballos realizados durante os meses de xullo, agosto, setembro e outubro de 2013 na fortaleza da Rocha Forte, incluíndose tanto os traballos arqueolóxicos como as tarefas de limpeza, consolidación e restauración executadas.

Levou-se a cabo unha actuación integral sobre o xacemento coa escavación en área de todo o interior do recinto, salvo da zona marcada como reserva arqueolóxica, realizándose tamén a escavación do sector exterior oeste do castelo para , deste xeito, poder definir a planta da segunda liña de murallas nesta zona da fortaleza.

Os traballos de consolidación e restauración resultaron fundamentais á hora de recuperar e integrar todos os restos visibles do xacemento, tanto os localizados durante a nosa actuación como os existentes en anteriores intervencións.

Con esta fase de traballos complementáanse as anteriores intervencións arqueolóxicas realizadas durante a pasada década na Rocha Forte, as actuación comezaron no ano 2002 cunha curta intervención arqueolóxica pero que permitiu un primeiro estudo histórico sobre a fortaleza, e continuaron con diferente intensidade ata o ano 2009.

Durante ese tempo no xacemento traballaron diferentes equipos e investigadores, a primeira intervención, do ano 2002, estivo promovida polo Concello e a Universidade de Santiago de Compostela, e foi coordinada por Ermelindo Portela, Catedrático de Historia Medieval da USC, e estivo dirixida pola profesora do departamento de Historia I Raquel Casal García e o catedrático, do mesmo departamento, Fernando Acuña Castroviejo. Entre os anos 2003 e 2005 os traballos estiveron promovidos polo Concello de Santiago de Compostela, e foron dirixidos por este mesmo equipo de arqueólogos. Estas intervención estaban realizadas dende a Universidade e executadas por equipo de traballo maioritariamente formado por estudantes e cunha evidente liña formativa. O último ano no que este equipo interveu na fortaleza foi o ano 2006, e a actuación estivo promovida polo consorcio da Cidade.

No ano 2009 prodúcese un forte cambio na liña de actuación e pasan a facerse cargo dos traballos no Castelo un equipo profesional dirixido polos arqueólogo Luís Francisco López e o

restaurador Miguel Ángel López, da empresa de arqueoloxía Terra Arqueos, esta intervención estivo orientada basicamente cara á restauración e a consolidación do xacemento.

Todas as intervencións arqueolóxicas efectuadas evidencian o alto potencial patrimonial da fortaleza que vai máis aló da súa condición de Ben de Interese Patrimonial. Mostrándonos o castelo non so como unha parte fundamental do noso patrimonio histórico senón como unha vía de comprensión da historia, entendida non como un momento no tempo, senón como a evolución dun elemento desde as súas orixes ata os nosos días.

Os traballos descritos nesta memoria seguiron en todo momento o establecido no proxecto de intervención, así como o estipulado no prego de prescricións técnicas para a escavación da Fortaleza da Rocha Forte, cumpríndose ademais todas (a partir de aquí cambia o tamaño da letra) aquelas condicións e consellos transmitidos pola Sección Municipal de Arqueoloxía do concello de Santiago e polo coordinador contratado polo Concello para esta actuación arqueolóxica.

Resulta necesario ter en conta que esta actuación mostra unha serie de características que a separan doutras actuacións realizadas no castelo, e que incluso a diferencian do habitual nunha intervención arqueolóxica. Estas diferenzas están especialmente causadas polos prazos indicados para a realización dos diferentes traballos, que eran tremendamente axustados, tanto para o traballo de campo, que tivo que adaptarse os ríxidos parámetros marcados polo concurso pese a todo tipo de continxencias, como, e sobre todo, para a elaboración da presente memoria. Para tentar conseguir o cumprimento dos estritos prazos e acadar os amplos os obxectivos marcados para a actuación foi necesario deseñar un sistema de rexistro que primaba a recollida dos datos en tempo real, tentando que os avances diarios puideran estar listos para o seu inmediato procesado en gabinete. Grazas a este sistema de recollida e procesado é posible a entrega desta memoria técnica nos tempos marcados, pero ao tempo hai que subliñar que o volume dos datos obtidos durante unha intervención deste tipo merece un tempo mais longo para poder realizar a súa completa revisión e os resultados acadados permitiría abrir diferentes liñas de investigación que non poden abarcarse no limitado período temporal marcado por este concurso.

O obxectivo xenérico da intervención foi o de deixar preparados os restos arqueolóxicos conservados da fortaleza da Rocha forte de cara á súa futura Posta en Valor. Para acadar este obxectivo resultou imprescindible recuperar, coñecer e documentar do xeito máis exhaustivo posible todo o potencial arqueolóxico e patrimonial dos citados restos.

Ao tempo tentouse caracterizar estratigraficamente a fortaleza, atendendo á posible existencia de vestixios arqueolóxicos de diferentes momentos históricos. Delimitáronse tanto espacial como estruturalmente os restos conservados, diferenciando os posibles espazos e os elementos construtivos existentes. Foi posible revisar e caracterizar as adscricións cronolóxicas, tipolóxicas e estruturais dos restos aparecidos durante anteriores intervencións.

Todos os restos documentáronse exhaustivamente tentando rexistrar e comprender a complexidade do conxunto, este paso resultou fundamental para poder proceder á caracterización e revisión do estado de conservación dos restos e estruturas, paso previo á consolidación, restauración e recuperación de todos os elementos e restos localizados durante a intervención.

3.- A ROCHA FORTE NO SEU CONTEXTO HISTÓRICO

por Fernando López Alsina

Desde o século IX sucesivas concesións rexias dotaran á igrexa de Santiago dun extenso señorío. As mercés reais cedían á igrexa compostelá os dereitos rexios no territorio transferido. A efectos de administración e goberno a sé controlaba as diversas unidades territoriais do señorío e as poboacións, basicamente rurais, que habitaban en cada unha delas. Xa antes do ano 1000 viuse a oportunidade de levantar unha fortaleza, para defender e controlar de forma eficaz a correspondente circunscrición señorial. O normal é que a fortaleza se converta en cabeceira administrativa da súa circunscrición, especialmente desde o punto de vista do control militar e da percepción das rendas e os dereitos señoriais. O tenente do castelo tiña a obriga de recibir nel ao arcebispo de Santiago, principal titular do señorío da sé compostelá.

Na circunscrición señorial onde se forma un núcleo urbano o seu concello local, que integra tamén a artesáns e mercadores, convértese nunha corporación que aspira a compartir o poder co señor da Igrexa de Santiago, cando non a eliminar o señorío arcebispal en toda a circunscrición, para incorporala ao realengo e constituír así un concello dependente directamente do rei.

Este proceso histórico apréciase en toda a súa intensidade na cidade de Santiago e, en menor medida, na vila de Padrón. Desde o punto de vista cronolóxico, as dúas primeiras circunscricións señoriais da sé compostelá foron o primeiro e o segundo Xiro. O primeiro Xiro definiuse como un ámbito de tres millas en torno á igrexa de Santiago, o que lle conferiu unha superficie de 60 Km². O segundo, entendido como unha ampliación do señorío de tres millas ata un total de seis, deu lugar a un segundo ámbito, de 180 Km² de superficie. Este segundo Xiro, que polo norte estendíase ata o río Tambre e polo sur ata o Ulla, pegouse ao primeiro. No primeiro Xiro formouse a cidade de Santiago, que recibiu o seu primeiro estatuto urbano do rei Afonso V cara a 1019, e no segundo a vila e burgo de Padrón, que recibiu o seu, inspirado no de Compostela, a finais do século XI, de mans do rei Afonso VI e o conde Raimundo de Galicia.

En Compostela, o arcebispo residía no seu pazo-fortaleza pegado á catedral, tamén unha verdadeira fortaleza, pero o concello da cidade controlaba a muralla urbana, cuxas chaves recibía de mans do arcebispo. Algo similar ocorría na vila de Padrón, dentro de cuxa muralla alzábase o

templo da igrexiña de Santiago e, xunto a ela, a fortaleza que había erixido o arcebispo Diego Xelmírez no século XII.

Xoán Arias, arcebispo de Santiago entre os anos 1238 e 1266, mantivo un preito case constante na corte dos reis Fernando III e de Afonso X co concello compostelá e cos seus procuradores polo señorío da cidade. Ademais de construír o desaparecido claustro medieval da catedral e iniciar a nova cabeceira gótica da igrexa, o arcebispo ampliou notablemente o palacio arcebispal, coa adición do chamado salón de banquetes e un novo corpo, que voa por encima do Arco de Palacio e apéase á beira norte da rúa que transita cara á Rúa das Ortas. Coma se presentise que con Afonso X a mitra compostelá ía perder, como mínimo, o señorío da cidade, decidiu reforzar a súa plataforma de poder, mentres aínda tiña atribucións señoriais para facelo. Foi así como concibiu o proxecto de construír dúas novas fortalezas: a Rocha Forte de Santiago e a Rocha Branca do Padrón.

Para a economía urbana da cidade de Santiago e, polo tanto, tamén para as rendas do señorío da igrexa compostelá, o camiño que unía Compostela coa vila do Padrón, onde se situaba o principal porto comercial do señorío, tiña unha importancia capital. O proxecto levado a cabo polo arcebispo Xoán Arias baséase nesta realidade.

No segundo Xiro, fóra da vila amurallada de Padrón, pero dentro dos termos da mesma vila, o arcebispo Xoán Arias mandou levantar unha fortaleza de nova planta, a Rocha Branca, que controlaba o tramo final do camiño que desde Portugal e Pontevedra, pasando por Pontecesures, subía ata Compostela.

No outro extremo deste mesmo camiño, pouco despois de que penetrase no primeiro Xiro tras pasar o amilladoiro da capela da Magdalena, dentro xa do termo parroquial de Santa María de Conxo, Xoán Arias elixiu o mellor emprazamento para situar unha fortaleza xemela en canto a nacemento e función: a Rocha Forte. Que unha e outra fortaleza forman parte dunha mesma consideración estratéxica suxírenolo a coincidencia toponímica, deliberadamente buscada polo seu fundador. Desde a Rocha Branca víxíase o camiño polo que se abastece Compostela desde o porto marítimo máis próximo. O emprazamento da Rocha Forte indícanos a vontade de vixiar este mesmo camiño, na súa chegada a Compostela, pero tamén os camiños que desde as portas da Trindade e A Mámoa partían cara a Noia e o Ulla, respectivamente.

Coa Rocha Forte e a Rocha Branca o arcebispo de Santiago pasaba a dispoñer dunha segunda residencia na respectiva circunscripción señorial. Por contraste co palacio intramuros de Santiago e

o de Padrón, o acceso ás dúas novas fortalezas non estaba mediatizado polo control do correspondente concello urbano, o que tamén se podía interpretar como un reforzo do control señorial sobre o propio concello. Morto o arcebispo Xoán Arias, a sé compostelá perdeu o señorío sobre a cidade de Santiago e o primeiro Xiro e non o recuperaría ata a concesión de Fernando IV do ano 1311.

As fontes escritas non ignoran a existencia da Rocha Forte, que aflora nos Feitos de Don Berenguel de Landoria, no preito Tabera-Fonseca, na obra de Vasco de Aponte e noutros moitos documentos. Con todo, ningunha destas fontes escritas equivale a un rexistro sistemático da historia completa da fortaleza. O castelo en si mesmo e o coñecemento que sobre esta historia nos proporciona a arqueoloxía convértese nunha segunda fonte de información, tan precisa e importante como o poida ser a primeira. Naturalmente, a arqueoloxía obrigáranos a reler as fontes escritas cun maior sentido crítico.

Meditemos unha primeira cuestión. Que aspecto tiñan a Rocha Forte e a Rocha Branca cando o seu fundador deunas por concluídas? Sen dúbida habemos de pensar que dispoñían dunha torre e, probablemente, dun foxo perimetral que a defendía. Pero, máis aló destas hipóteses, máis que probables, as fontes escritas do século XIII non nolas describen.

Outra cuestión que interesa por igual á interpretación das fontes escritas e á avaliación das evidencias arqueolóxicas suscitase co concepto de destrución dunha fortaleza. Cando unha fonte escrita menciónanos a destrución dun castelo, cal é o grado efectivo desa destrución? Calquera operación, por mínima que sexa, que acabe coa inaccesibilidade dunha fortaleza podería interpretarse como a anulación da súa mesma esencia. Desde o momento en que os atacantes son capaces de romper as defensas e acceder ao interior, o valor da fortaleza quedou anulado e para restablecelo hai que proceder a reparalo.

No caso da Rocha Forte, as probanzas do preito Tabera Fonseca suxiren claramente que o castelo se achaba arruinado. A reclamación de Tabera a Fonseca III baséase no feito de que os señores de Galicia reconstruíran a maior parte das súas fortalezas trala revolta irmandiña de 1467. En cambio Fonseca II non só non reconstruíra a Rocha, senón que dispuxera que se levase parte da súa pedra para reconstruír o castelo do Picosacro.

Destas informacións quizais só debamos concluír que en tempos de Fonseca III a fortaleza non cumpría a función que se podía esperar dela e que, en consecuencia, estaba abandonada e cuberta de maleza.

Da destrución xeneralizada das fortalezas que pregoan as probanzas do preito Tabera Fonseca á reparación das mesmas en beneficio dos señores e a recuperación das funcións que delas se esperaba, probablemente mediaba un paso máis pequeno do que cabería pensar.

Neste caso, suxírense as fontes escritas, pero seguro que o poderían corroborar as informacións da arqueoloxía.

A testemuña de Vasco de Aponte axúdanos a entender o que realmente podía pasar coas fortalezas e a relativa facilidade coa que se pasaba da súa “destrución” á recuperación das súas funcións. O nobre Lope de Moscoso xa devolvera a súa capacidade operativa ás fortalezas de Altamira e Cira. O arcebispo Fonseca II fixera o mesmo coa fortaleza de Picosacro, utilizando para iso pedra procedente da Rocha Forte.

Por determinados imperativos estratéxicos, que non é o caso expoñer agora, foi o cabaleiro Lope de Moscoso o que se entremeteu a reconstruír a Rocha Forte na década dos anos 70 do século XV. Metéronse na Rocha trinta escudeiros cos seus cabalos, uns setenta ou oitenta peóns e trinta pedreiros, con vituallas para quince días. Cortaron “silvas, toxos e espiños” e fixeron “tal defensión e baluarte que se atrevían a esperar calquera combate”.

A historia dunha fortaleza medieval tal como nos é posible escribila atendendo unicamente ás fontes escritas é necesariamente incompleta. Ata cando falan textos diferentes, o contraste da súa información pode detectar aparentes contradicións e sempre nos obriga a unha interpretación crítica dos datos que fornecen. No caso da Rocha Forte, as recentes escavacións axúdannos a responder ás incógnitas que suscita a interpretación das fontes escritas.

4.- METODOLOXÍA DE TRABALLO

Para establecer a metodoloxía de traballo utilizouse a modo de folla de ruta o *“prego de prescricións técnicas para a realización da escavación arqueolóxica e restauración”* do presente concurso. Tamén foi moi importante a revisión do recollido nos anteriores proxectos realizados no xacemento incluíndo as liñas básicas á hora de plantexar a práctica de campo tanto para os traballos de escavación como para a restauración.

Con anterioridade ao inicio da intervención foi imprescindible realizar a limpeza da vexetación do xacemento para poder deste xeito poder identificar sobre o terreo as diferentes estruturas e unidades estratigráficas visibles a fin de homologar os códigos das anteriores intervencións cos que se utilizaron nos nosos traballos.

Consideramos que a escavación arqueolóxica debe de entenderse como un proceso de lectura estratigráfica, coa recollida pormenorizada de todas as evidencias, complementada cun rexistro exhaustivo e detallado dos diferentes niveis estratigráficos e estruturas, usando para isto tanto topografía, como debuxo, fotografía e vídeo. Todos os niveis arqueolóxicos localizados documentáronse dun xeito intensivo tanto a nivel escrito como gráfico, incluíndo no seu rexistro as súas plantas e cotas, e as seccións e alzados das estruturas murarias.

Para o análise dos niveis estratigráficos e as súas relacións aplicouse o método Harris de estudio das secuencias estratigráficas. Todo o traballo de escavación foi complementado coa realización dun sistemático rexistro gráfico usando fotografía e debuxo. A escavación realizouse seguindo o sistema de escavación en área (open area excavation) establecido por Barker, aínda que resultou imprescindible para a realización dos traballos de escavación e restauración deixar un sistema de testemuñas que permitiron o acceso de persoal e maquinaria a todo o xacemento. Estas testemuñas resultaron vitais ao non resultar posible a instalación dunha grúa debido a presenza da torreta de Fenosa e o seu cableado cruzando transversalmente o xacemento ata un momento moi avanzado da escavación.

Dentro da escavación, tal e como se estableceu no proxecto, diferenciáronse **tres categorías ou grados de actuación**. Por unha parte estivo a **retirada de niveis non arqueolóxicos**, estes traballos realizáronse maioritariamente usando apoio mecánico. Este tipo de labor realizouse sempre baixo estrita supervisión arqueolóxica.

Noutros casos foi necesario proceder a un **desentullo** coa retirada controlada, e sistematicamente rexistrada, das pezas de cantería e depósitos de terra que ocupaban amplos espazos do interior da fortaleza. Neste caso, debido as dimensións e especiais características deste tipo de depósitos, resultou necesario executar unha extracción controlada dos entullos, combinando o uso de maquinaria co traballo manual e cun constante control técnico para impedir afeccións accidentais sobre niveis arqueolóxicos intactos.

Por último estivo a **escavación arqueolóxica** propiamente dita, executada nas zonas nas que se conservaban niveis ou estruturas arqueolóxicas onde a presenza de maquinaria estivo circunscrita á retirar fóra do xacemento os depósitos previamente extraídos con metodoloxía arqueolóxica.

Durante os traballos de escavación identificáronse, numeráronse e documentáronse exhaustivamente todos aqueles elementos estratigráficos existentes, usando para isto o sistema de fichas de rexistro de unidades estratigráficas, co fin de garantir o seu rexistro escrito. Co fin de evitar duplicacións, erros ou incongruencias cos niveis escavados en anteriores intervencións o rexistro iniciárase a partir da UE2000.

Temen empregamos fichas de Grupo estratigráfico, para agrupar aqueles niveis que polas súas características tipolóxicas ou disposición espacial están relacionados entre si.

4.1.1. Xestión de terras e entullos

Habilitáronse dúas amplas zonas de fácil acceso para a colocación das entulleiras de terra e de pedra. Ambas situadas fora do xacemento, a entulleira de terra foi evacuada periodicamente para evitar grandes acumulacións de terra. A evacuación realizouse cara un vertedoiro autorizado, pero tamén resultou necesario utilizar parte de terra para reenchir espazos no interior da fortificación.

Os acopios de pedra organizáronse seguindo criterios de tamaños e tipoloxías (cachotes ou perpiaños) creándose un acopio separado para todas as pedras que presentaban marcas de canteiro. A pedra mantívose na obra durante practicamente toda a intervención para poder reaproveitar os restos de cantería dentro dos traballos de restauración. Ao lado do acopio principal creouse un pequeno taller de cantería. Toda a pedra de cantería traballada foi reutilizada para a reconstrución dos paramentos exteriores da muralla. Finalizados os traballos de restauración todas as pedras sobrantes, que non presentaban interese arqueolóxico, foron trasladadas a un vertedoiro autorizado.

Os movementos de terra e pedra no interior do xacemento, ao non contar coa posibilidade de usar a grúa automontante proxectada debido a existencia da liña eléctrica que cruzaba o xacemento, foron realizados usando unha grúa autopropulsada, varios chimpíns, unha carretilla elevadora e un camión grúa. A combinación destes elementos con uso de grandes sacos terreros permitiu realizar tanto as tarefas de evacuación como o traslado de pedras e terras a diferentes lugares do xacemento. Pese a todo a coordinación dos traballos de restauración en zonas altas do sistema defensivo e os traballos de evacuación de terra e pedra deses puntos resultaron moi dificultosos, o que en ocasións chegou a orixinar retrasos no ritmo destes traballos, especialmente cando o terreo estaba encharcado, estes problemas víronse agravados debido as frecuentes avirías da grúa autopropulsada, único medio dispoñible para mover materiais en altura ou a zonas xa escavadas do xacemento.

4.1.2. Topografía e rexistro tridimensional

Todo o traballo da intervención estivo debidamente rexistrado e topografiado mediante o uso de estación total. Con esta ferramenta topografiouse por completo a superficie do xacemento ao longo de toda a intervención, creando planos acumulativos que reflicten todo o proceso executado.

Con anterioridade ao inicio dos traballos de escavación realizouse unha **topografía básica** do xacemento e dos puntos necesarios para comezar as tarefas de rexistro empregando coordenadas absolutas. Ademais colocáronse no xacemento e no seu entorno inmediato un sistema de bases correctamente xeorreferenciadas.

O uso da estación total permitiu o rápido rexistro tridimensional dos datos en coordenadas reais e altitudes absolutas. Toda a información foi referenciada ao sistema xeodésico global ETRS89, aínda que é importante ter presente que toda a información existente de anteriores intervencións esta tomada no DATUM ED50, polo que foi necesario convertela e actualizala para adaptala á norma de xeorreferenciación xeodésica actualmente vixente en España.

As características do xacemento e a súa amplitude aconsellaron crear un sistema de rexistro que permitira compartimentar o espazo en oito sectores; estes sectores creáronse en base a zonas de actuación, e se utilizaron a modo de localizador xeral para axilizar o rexistro de materiais e estruturas. O avance dos traballos permitiu crear espazos concretos identificados con zonas ou estruturas (liza, falsabraga, sala 3, espazo 3....) pasando a denominar as zonas usando tamén estes referentes estruturais visibles sobre o terreo.

Todas as unidades estratigráficas rexistráronse meticulosamente, representándoas individualmente na súas correspondentes fichas en plantas acotadas. Tamén se realizaron plantas, seccións e alzados das estruturas murarias.

Para poder contar cunha boa representación gráfica dos paramentos e estruturas murarias realizouse un levantamento tridimensional de todo o conxunto con precisión milimétrica de láser e fotogrametría para obter ortoimaxes das plantas e dos alzados con calidade, combinando este traballo de fotogrametría cos datos do Láser Escáner Terrestre e xeorreferenciando todos os elementos cunha Estación. Os datos recollidos quedaron rexistrados nunha copia dixital que permitirá obter posteriormente todo tipo de resultados: plantas, alzados, seccións, nubes de puntos, etc. É importante subliñar que estes datos dixitais quedarán a disposición do concello de Santiago para posteriores aplicacións non recollidas neste proxecto como poden ser reconstrucións 3D, animacións, etc.

Sobre esta base gráfica realizouse a análise estratigráfica de alzados ou lectura de paramentos, mediante a identificación, rexistro e descrición de cada unha das UEs que se conservaban dos elementos estruturais que conforman o castelo. Deste xeito, foi posible recuperar a secuencia estratigráfico-construtiva (estratigrafía da arquitectura), logrando a súa datación, inicialmente relativa, e determinando as variacións producidas na súa configuración espacial ao longo do tempo. Aplicouse o método Harris a fin de identificar, ordenar e datar as diferentes etapas polas que transcorreu a vida da fortaleza mediante a análise pormenorizada dos seus elementos, actividades e procesos construtivos. As diferentes estruturas e momentos construtivos identificados pasaron a incluírse dentro da secuencia crono-estratigráfica global do xacemento.

Realizouse tamén un **estudio pormenorizado dos paramentos** existentes a fin de identificar diferentes técnicas de cantería que poidan axudar a definir momentos construtivos. A presenza do equipo de restauradores, ademais de varios oficiais canteiros, dentro do equipo de traballo permitiu á identificación e comprensión das diferentes técnicas usadas.

4.1.3. Os Materiais Arqueolóxicos¹

Os materiais recolléronse segundo a súa pertenza a unidades estratigráficas, indicándose tamén o seu sector de aparición. O **rexistro** dos materiais levouse a cabo mediante unha referencia espacial (Unidade de Rexistro) e unha referencia estratigráfica (Unidade de Estratificación). Para

¹ VER TOMO II

as pezas que se consideraron especialmente significativas (posición primaria, tipoloxía recoñecible e datable, calidade, orixe, conservación e dimensións,...), realizouse un rexistro tridimensional individualizado.

As bolsas de materiais recollidas por UE, rexistráronse tridimensionalmente para poder adscribilas a unha UR a un polígono ou a un punto, esta referenciación básica permitiunos a realización de mapas de situación a través do SIX.

A primeira fase do tratamento dos materiais realizouse na propia escavación, nas dependencias habilitadas a tal fin na zona de casetas de obra. Os materiais procesáronse seguindo escrupulosamente o especificado no prego técnico tanto no que respecta ao seu tratamento, tamén foi necesario realizar algún tratamento básico de restauración urxente in situ.

O estudo de materiais comprendeu ademais da súa identificación, medición e rexistro gráfico, a identificación de técnicas de manufactura e funcionalidade, adaptadas aos diferentes tipos de materiais que se podían localizar na intervención.

Os materiais empaquetáronse segundo as súas especiais características, estado de conservación, tipo de material, tamaño e peso, encargándose en todo momento a restauradora encargada dos materiais de supervisar o seu proceso de embalaxe e traslado. Todos os elementos quedaron axeitadamente identificados na súa embalaxe indicando nome do xacemento, código de actuación, sector e UE, así como as súas características materiais.

Os elementos arquitectónicos de gran tamaño quedaron depositados provisionalmente no recinto pechado da fortaleza, en boas condicións de protección e seguridade.

As pezas pétreas sen interese arquitectónico ou artístico localizadas durante a intervención, foron reutilizadas, sempre que foi posible, dentro dos traballos de restauración. Aquelas que presentaban características singulares, pola súa morfoloxía ou decoración recolléronse como parte do material arqueolóxico.

4.1.4 Sistema de xestión da información xeográfica (SIX)

Para esta intervención creouse especificamente un sistema operacional de xeración e provisión de datos derivados da práctica arqueolóxica. O traballo, executado de xeito coordinado, permitiu a consecución dun sistema de información que facilitou o acceso en tempo real aos datos espaciais xerados no xacemento ao resto do equipo que se atopaba traballando en gabinete. Estes mesmos datos arqueolóxicos poderán ser accesibles tanto a equipos de profesionais como a investigadores

que, nun futuro, necesiten o desexen consultar os datos e informacións xerados durante esta intervención.

Este sistema está intimamente relacionado coas especificacións promovidas polo *Open Geospatial Consortium* (OGC), consorcio que ven xerando estándares para o tratamento da información xeográfica, e das súas especificacións xorde o concepto de Infraestrutura de Datos Espaciais (IDE). Unha IDE é un sistema informático integrado por un conxunto de recursos dedicados a xestionar información Xeográfica (neste caso de temática arqueolóxica), entendido baixo a idea de infraestrutura que proporciona un acceso estandarizado á información, de xeito que organice unha arquitectura que permita a busca, avaliación e uso dos datos por parte de calquera usuario. Neste contexto, a palabra infraestrutura pretende do mesmo xeito que no mundo do transporte ou das comunicacións, resaltar a idea de soporte fiable. O sistema permite dispoñer da información de carácter arqueo-histórico para o seu uso dende diversas aplicacións para diferentes fins.

(cambio de tamaño) A dixitalización da información permitiu a súa integración dentro dun modelo de datos que axilizou a súa xestión. A adopción do modelo dixital permitiunos tratar as diferentes escalas de análises. O devandito modelo concíbese de xeito modular, de forma que se incorporen diversos aspectos cunha lóxica común de traballo. Algúns destes aspectos foron contemplados dende o principio, pero ao longo do tempo de traballo incluíronse outra serie de aspectos non previstos.

O esquema do modelo de datos articulouse en torno aos elementos básicos: xacemento, intervencións, rexistro de campo e evidencias recuperadas. Atendendo á lóxica dos SIX, cada un destes elementos convértese nunha capa de información independente que permite a súa inclusión dentro de coordenadas reais, dentro dun entorno común, cuxa precisión e exactitude dependerán de cada caso concreto.

4. DESCRICIÓN DA ACTUACIÓN REALIZADA

Podemos dividir os traballos de campo executados durante estes últimos meses no xacemento da Rocha Forte en tres grandes bloques: os traballos de loxística e acondicionamento da zona de intervención; os traballos limpeza, diagnose, consolidación e restauración do xacemento e, por suposto, os traballos de escavación arqueolóxica.

Ao mesmo tempo que se executaban en campo os mencionados traballos levouse a cabo o procesado da información e o tratamento e estudo dos materiais localizados. Estas tarefas iniciáronse ao tempo que os traballos no xacemento, xa que, tendo en conta o limitado dos tempos de que se dispuña, resultou imprescindible compatibilizar temporalmente os traballos de campo coas tarefas propias de gabinete.

2.1. Traballos de loxística e acondicionamento da zona de intervención

Unha boa parte dos traballos de loxística e acondicionamento da zona quedaron rematados durante a primeira quincena de xullo, pese ao cal foi necesario realizar este tipo de traballos practicamente durante a totalidade da intervención

Con anterioridade ao inicio da actuación foi necesario acondicionar o xacemento, especialmente o seu entorno inmediato para adecualo a unha intervención desta duración e características.

O primeiro paso foi iniciar os traballos de roza do xacemento e o seu contorno, ao tempo foi necesario supervisar os traballos de **colocación do valado provisional** que rodeou o xacemento durante a totalidade da intervención. Este valado modular resulta moi pouco agresivo sobre o elemento patrimonial, ao estar formado por vallas metálicas moi lixeiras montadas sobre pés de formigón. O conxunto é completamente móbil, o que facilitou a súa adaptación ao xacemento e as posibles necesidades de ampliación do contorno de protección das obras, para abarcar, segundo avanzaba a intervención, novas zonas, áreas de acopio ou outras continxencias que foron xurdindo durante os meses de actuación.

A roza realizouse utilizando medios estritamente manuais, usando varias máquinas desbrozadoras de man, e retirando a broza con angazos, sachos e galletas.

Ademais de rozar a zona do xacemento os traballos de limpeza abarcaron unha ampla banda ao redor da fortaleza para permitir a súa correcta visualización dende calquera punto así como o tránsito dos veciños polo contorno, pese á instalación do valado de obra.

Realizouse tamén o control da **instalación das casetas de obra** aproveitando para colocalas a zona de respecto arqueolóxico situada en paralelo á liña férrea. Esta zona resultaba especialmente idónea xa que permitía crear unha área centralizada para a loxística da obra. Así, ademais das casetas de vestiarios, baños, almacén de materiais e oficinas, dispúxose dun amplo espazo no que colocar a maquinaria e tamén os elementos pétreos de grande porte localizados durante a escavación.

Para a instalación dos baños foi necesario habilitar unha pequena arqueta, a fin de minimizar a súa afección sobre o xacemento. Esta colocouse tras as casetas, xunto á liña férrea, nunha zona aparentemente removida durante os últimos traballos de acondicionamento desta vía.

Tamén se habilitaron unha serie de sectores para realizar os acopios tanto de terra como de pedras. Estas zonas rodeáronse co mesmo tipo de valado de obra que protexe ao xacemento. En todo momento respectáronse os camiños e zonas de paso existentes, para permitir a fluidez do tránsito peonil polo entorno do castelo.

Dentro das obras de acondicionamento resultou necesario crear **un paso seguro para a maquinaria no regato situado ao oeste da fortaleza**. Pese á existir un paso axeitado para peóns construído durante os traballos do ano 2009 foi necesario habilitar unha pontella máis ampla e estable que permitiu o paso de maquinaria. O paso existente era unha pequena estrutura formada por pedras de diferentes tamaños que, a modo de pontella, permitía tanto fluír o rego como o paso sobre este.

Aconsellados polo coordinador de seguridade e co permiso verbal dos servizos técnicos de arqueoloxía do concello pasou a taparse con xeotextil unha pequena zona do rego, colocándose sobre este unha tubaria que permite unha drenaxe continua das augas que se apoan neste sector da fortaleza. Posteriormente cubriuse todo con aportes de terra ata acadar a cota da estrutura existente. Esta pequena obra permite aumentar o ancho da superficie de cruce no rego, ao tempo que presenta unha maior estabilidade. Para permitir o paso de maquinaria colocouse sobre esta estrutura un nivel de pedra que creou un firme sólido para o paso dun vehículo pesado. Aínda que inicialmente estaba prevista a retirada deste paso unha vez finalizados os traballos arqueolóxicos, os servizos de arqueoloxía do concello decidiron o seu mantemento para permitir o

paso de maquinaria para a limpeza e acondicionamento do entorno do castelo durante os próximos anos.

Durante a intervención foi necesario instalar un sistema de andamiaxe en amplos sectores do exterior do castelo, para, deste xeito, poder restaurar os paramentos da falsabrega e da primeira muralla ao tempo que se reforzaba o sistema de seguridade para o tránsito pola liza. Estes traballos estiveron realizados seguindo en todo momento as instrucións e consellos do coordinador de seguridade.

Así mesmo foi necesario colocar un conxunto de pasarelas para permitir os traballos de escavación na liza e no novo torreón sur. Acometéronse tamén unha serie de obras menores de balizado e sinalización de sectores inestables ou perigosos, como, por exemplo, nas proximidades da liña eléctrica. Tamén foi necesario situar, durante un tempo, un conxunto de tubos de descarga na falsabrega para poder realizar a evacuación das terras do sector sur da fortaleza.

Ademais realizáronse diversas labores de acondicionamento para facilitar a creación dun pequeno taller de cantería que foi imprescindible para o tratamento consolidación e reutilización dos sillares, e que estaba situado no exterior do xacemento.

Ademais durante diferentes momentos da intervención considerouse necesario colocar balizados de reforzo nalgúñas zonas, colocando vallas e indicadores en determinados sectores para facilitar o tránsito pola fortaleza ao tempo que se reforzaba a seguridade durante as obras.

Durante o mes de setembro levouse a cabo a retirada da torreta de Fenosa. Este elemento obstaculizaba enormemente os traballos de escavación no sector suroeste do xacemento. Para a realización destes traballos estableceuse un perímetro de seguridade dentro do que non se levaron a cabo traballos mentres non se finalizaron as obras de desmontaxe, tamén se considerou necesario colocar xeotextil sobre algunha das estruturas que podía verse afectadas pola retirada do cableado aínda que finalmente os traballos non afectaron directamente sobre elementos escavados, cinguíndose a afección estritamente sobre a zona alterada pola colocación da torreta.

Ademais da supervisión visual dos traballos e das referidas accións preventivas tamén foi necesario realizar a desmontaxe das cimentacións do apoio da torreta. Para estes traballos foi imprescindible usar maquinaria pesada debido a profundidade e dureza das estruturas de formigón que conformaba as pilas de cimentación.

Ao rematar a intervención foi necesario realizar a retirada dos sistemas de andamiaxe e das casetas de obra cos conseguintes traballos de fontanería e electricidade necesarios para unha correcta retirada dos contedores. Todos estes traballos estiveron executados seguindo en todo momento as instrucións e consellos do coordinador de seguridade.

Por último resultou necesario acondicionar a zona anexa ao xacemento, o uso de maquinaria pesada combinado as fortes chuvias sufridas durante o mes de outubro alteraron profundamente o aspecto do contorno inmediato ao xacemento. Resultou necesario achazar reencher, rastrillar e replantar amplas zonas no entorno inmediato á fortaleza.

XULLO						
L	M	M	X	V	S	D
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

AGOSTO						
L	M	M	X	V	S	D
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

SETEMBRO						
L	M	M	X	V	S	D
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30						

OUTUBRO						
L	M	M	X	V	S	D
	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30	31			

NOVEMBRO						
L	M	M	X	V	S	D
				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	

4.2. Limpeza, diagnose, consolidación e restauración

Retirada a vexetación de maior tamaño procedeuse a limpar e a acondicionar meticulosamente todas as estruturas e niveis que deixaron á vista os traballos dos anteriores equipos que teñen intervido nesta fortaleza.

Para a limpeza das estruturas murarias empregáronse tesoiras, fouciños e cepillos. Esta limpeza resultou especialmente complexa nas zonas máis elevadas, no punto no que a liña férrea pasa sobre a falsabraga e no sistema de canles que se estende extramuros no sector occidental do xacemento. As labores de limpeza permitiron observar o estado actual dos paramentos e valorar as necesidades de consolidación e restauración que estes presentaban. Tamén foi posible observar zonas nas que se conservaban restos de encalado que, no seu momento, cubrirla as murallas.

Os traballos de restauración incluíron tanto tarefas de consolidación, encintado, parchado e recrecido dos muros interiores como as reintegracións anastilósicas da primeira muralla e da falsabraga. Para a execución destas reintegracións, aproveitáronse tanto os amilladoiros de pedra existentes de anteriores intervención como novas pezas de cantería procedentes da escavación, que se seleccionaron e acopiaron na zona avance de restauración para facilitar a montaxe.

Realizáronse tamén traballos de nivelación e tapado de áreas sobreescavadas ata as estruturas de cimentación, coa intención de crear superficies situadas a cotas similares aos niveis de habitación do castelo. A idea foi a de acondicionar os espazos esgotados arqueoloxicamente a fin de convertelos en zonas visitables nas que o espectador poida comprender dun xeito doado que se atopa ante as ruínas dun castelo, sen alterar a súa percepción mostrando as profundas

cimentacións , exhumadas en anteriores intervencións, que deformaban a percepción do xacemento impedindo distinguir con claridade entre alicerces e muros visibles.

XULLO						
L	M	M	X	V	S	D
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

AGOSTO						
L	M	M	X	V	S	D
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

SETEMBRO						
L	M	M	X	V	S	D
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30						

OUTUBRO						
L	M	M	X	V	S	D
	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30	31			

4.4. Traballos de escavación arqueolóxica

Con anterioridade ao inicio dos traballos de escavación delimitamos sobre o terreo a zona de intervención, marcando as áreas de reserva arqueolóxica. Estas zonas de reserva sufriron diversas modificacións ao longo dos meses de traballo, quedando finalmente definidas como un polígono irregular que se estende polo lateral nordeste da fortaleza, abarcando unha franxa duns 6 metros que discorre paralela á vía do tren e que se anchea ao sur, para abarcar a zona na que se podería situar o torreón leste, e ao norte, para incluír unha pequena área ao sur da muralla e toda a gran área de reserva fora de murallas marcada no prego do concurso (a puntuación con ;

complica a lectura). As modificacións estiveron motivadas pola necesidade de actuar sobre o torreón leste, nunha zona inicialmente de reserva, para poder levar a cabo a súa limpeza e consolidación. Os traballos arqueolóxicos realizados neste punto tiveron que paralizarse por culpa da complexidade que presentaba o sector, tanto pola súa situación, moi próxima á liña férrea, como pola potencia dos recheos que o cubrían e a inestabilidade dos restos conservados, debido á forte alteración que presentaban.

Tendo en conta a aparentemente escasa potencia edáfica que conserva a zona de reserva considerouse necesario preservar para futuros traballos arqueolóxicos algúns do niveis de uso aparecidos no interior da fortaleza para evitar esgotar arqueoloxicamente o xacemento. Estas pequenas áreas que conservan niveis medievais non son moi numerosas nin extensas pero si resultan moi representativas.

Para facilitar os traballos de escavación e rexistro dividimos o xacemento en 8 sectores, que non se corresponden estritamente con zonas estruturais da fortaleza senón que responden a áreas de actuación.

O **sector 1** coincide coa gabia de sondaxe que atravesa lonxitudinalmente o xacemento. Esta gabia foi utilizada como unha especie de “sector de probas” xa que resultou posible definir algúns dos niveis e estruturas nesta gabia e dende aquí decidir cal era a estratexia máis axeitada para escavalos nesta pequena superficie antes de ampliar a intervención ao resto da fortaleza.

XULLO						
L	M	M	X	V	S	D
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

AGOSTO						
L	M	M	X	V	S	D
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

O **sector 2** abarca a zona central da fortaleza entre o sector 1 e o sector 7, a zona escavada en anteriores intervencións.

XULLO						
L	M	M	X	V	S	D
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

AGOSTO						
L	M	M	X	V	S	D
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

SETEMBRO						
L	M	M	X	V	S	D
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30						

OUTUBRO						
L	M	M	X	V	S	D
	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30	31			

O sector 3 abarca a zona central do castelo situada ao nordeste do sector 1

XULLO						
L	M	M	X	V	S	D
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

AGOSTO						
L	M	M	X	V	S	D
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

SETEMBRO							OUTUBRO						
L	M	M	X	V	S	D	L	M	M	X	V	S	D
2	3	4	5	6	7	8		1	2	3	4	5	6
9	10	11	12	13	14	15	7	8	9	10	11	12	13
16	17	18	19	20	21	22	14	15	16	17	18	19	20
23	24	25	26	27	28	29	21	22	23	24	25	26	27
30							28	29	30	31			

O **sector 4** é unha franxa que se sitúa ao norte do sector 3, atópase limitada pola área de reserva no leste e polo sector 1 ao oeste. A primeira muralla cingue este sector no seu lateral norte, separándoa ao tempo da área de reserva.

SETEMBRO							OUTUBRO						
L	M	M	X	V	S	D	L	M	M	X	V	S	D
2	3	4	5	6	7	8		1	2	3	4	5	6
9	10	11	12	13	14	15	7	8	9	10	11	12	13
16	17	18	19	20	21	22	14	15	16	17	18	19	20
23	24	25	26	27	28	29	21	22	23	24	25	26	27
30							28	29	30	31			

O **sector 5**, situado ao oeste do xacemento, engloba as zonas da primeira muralla, liza, falsabrega, e barbacana ocupando toda a superficie de escavación situada fóra das murallas, que non foi escavada en anteriores intervencións, e incluída dentro do espazo de actuación deste proxecto.

XULLO							AGOSTO						
L	M	M	X	V	S	D	L	M	X	J	V	S	D
1	2	3	4	5	6	7				1	2	3	4
8	9	10	11	12	13	14	5	6	7	8	9	10	11
15	16	17	18	19	20	21	12	13	14	15	16	17	18
22	23	24	25	26	27	28	19	20	21	22	23	24	25
29	30	31					26	27	28	29	30	31	

SETEMBRO							OUTUBRO						
L	M	M	X	V	S	D	L	M	X	J	V	S	D
2	3	4	5	6	7	8		1	2	3	4	5	6
9	10	11	12	13	14	15	7	8	9	10	11	12	13
16	17	18	19	20	21	22	14	15	16	17	18	19	20
23	24	25	26	27	28	29	21	22	23	24	25	26	27
30							28	29	30	31			

O sector 6 é o reflexo do sector 4, pero situado ao oeste do sector 1, e dicir ao outro lado da gabiá transversal que percorre o xacemento.

AGOSTO						
L	M	X	J	V	S	D
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

SETEMBRO							OUTUBRO						
L	M	M	X	V	S	D	L	M	X	J	V	S	D
2	3	4	5	6	7	8		1	2	3	4	5	6
9	10	11	12	13	14	15	7	8	9	10	11	12	13
16	17	18	19	20	21	22	14	15	16	17	18	19	20
23	24	25	26	27	28	29	21	22	23	24	25	26	27
30							28	29	30	31			

O **sector 7** coincide coa zona intervida por outros equipos de arqueólogos en anteriores campañas de escavación. Pese a tratarse dunha zona practicamente esgotada arqueologicamente foi necesario realizar traballos de limpeza e escavación moi puntual dalgúns niveis e estruturas para podelas definir antes do seu rexistro e restauración.

O **sector 8**, localizado ao sueste da fortaleza, marcado pola presenza dun novo torreón cadrangular, que podería corresponderse coa torre de Santa Eufemia, está limitado ao sur pola falsabrega e polos sectores 7, 2, 1, 3 e a zona de exclusión ao oeste, norte e leste.

AGOSTO						
L	M	X	J	V	S	D
			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

SETEMBRO							OUTUBRO						
L	M	M	X	V	S	D	L	M	X	J	V	S	D
2	3	4	5	6	7	8		1	2	3	4	5	6
9	10	11	12	13	14	15	7	8	9	10	11	12	13
16	17	18	19	20	21	22	14	15	16	17	18	19	20
23	24	25	26	27	28	29	21	22	23	24	25	26	27
30							28	29	30	31			

Pese ao espírito de *open area* que inspirou a intervención decidiuse realizar unha serie de sondaxes puntuais, a maioría destas sondaxes, como pasou coa gabia transversal acabaron diluíndose dentro do avance da propia escavación en área, polo que non daremos conta delas nesta memoria, algo diferente ocorre coas seguintes sondaxes que quedaron delimitadas no xacemento.

Sondaxe 1 cata de 1 x 1 realizada para poder construír unha arqueta. Está situada fora do recinto do castelo, xunto a liña férrea nun espazo moi alterado polas obras de acondicionamento da vía.

Sondaxe 2 cata de 1 x 1 realizada no sector 4 ao noroeste do muro UE2069 para coñecer a secuencia estratigráfica do sistema de pavimentos conservado nesta zona.

Sondaxe 3 gabia de 1 x 3 realizada no sector 7, nunha zona escavada parcialmente en anteriores intervencións, para verificar a estratigrafía deste sector do castelo.

Sondaxe 4 pequena cata de 0,25 x 0,25 realizada sobre a estrutura, posible camiño, UE2308 para tentar coñecer súa morfloxía e na busca dalgún tipo de inicio ou material que permitise a súa datación.

Sondaxe 5 cata realizada no sector 2 ao sueste do muro UE2069 para coñecer a secuencia estratigráfica do sistema de pavimentos conservado neste sector.

4.4. Rexistro e procesado de mostras e materiais

O ritmo dos traballos obrigou a que as tarefas de limpeza, lavado e siglado dos materiais se realizaran no propio xacemento, executándose tamén traballos de restauración básica dalgúns dos materiais localizados. Un dos puntos fundamentais do traballo de campo foi manter ao día o rexistro de información tanto de mostras e materiais como das UEs para poder contar coa información tanto en campo como no gabinete.

O estudo final dos materiais e o procesado das mostras foi realizado nas instalacións do departamento de Historia I salvo no caso daqueles elementos que polas súas especiais características se enviaron a outros centros de investigación para o seu estudo. Realizáronse análises antracolóxicos e carpolóxicos, de contidos, de fitólitos, análises polínicas, antropolóxicos, de isótopos, de zooarqueoloxía, ictiofauna e malacofauna, analíticas das argamasas, e se recolleron e enviaron mostras puntuais para C14 e MEV.

5. RESULTADOS DA INTERVENCIÓN ARQUEOLÓXICA

Debido ás características desta actuación, e para facilitar a lectura e comprensión dos resultados obtidos, imos dividir este apartado en tres grandes bloques:

- Os traballos de escavación arqueolóxica.
- Os traballos de consolidación e restauración de estruturas.
- Os traballos de estudo, procesado e restauración de materiais e mostras (tomo II).

Cada un deses bloques vai presentar entidade propia; é por iso que van separarse en apartados independentes.

Os diferentes informes mensuais emitidos, nos que se daba conta dos traballos realizados na fortaleza, permiten seguir pormenorizadamente o avance deses traballos ao tempo que permiten ter unha completa caracterización estratigráfica do xacemento. É por isto que neste apartado de resultados, e coa intención de non caer na simple repetición da información xa avanzada, imos centrarnos na descrición tipolóxica e formal dos espazos que conforman a fortaleza e daqueles grupos estratigráficos que permiten definir as etapas de construción, uso, destrución, espolio e abandono do xacemento.

5.1 A torre da homenaxe

No espazo central de fortificación alzábase unha estrutura cuadrangular de grosos muros, que acadan espesores de 2,2 metros, formados, aparentemente, por dúas fiadas de pedra de cantería que contiñan un potente recheo interior constituído por grandes tizóns alternados con pedras de diferentes tamaños aglutinadas cunha argamasa de xabre. A potencia destes muros explícase polo seu carácter defensivo e, se temos en conta o tipo de estrutura que se describe nos textos, pola súa altura que supostamente era de 4 andares.

Unicamente conserva restos murarios completos da súa parede noroeste, UE2075, e o resto da planta aparece claramente marcada no horizonte mineral con profundos rebaixes, como os cortes UE2316, UE2317, UE2318. Nalgúns puntos do trazado consérvanse restos dispersos da alma do muro ou da parade exterior UE2283, así como algúns rastros do nivel de asento aplicado sobre o afloramento para nivelar a pedra e poder colocar a cantería UE2315.

O nivel de arrasamento que mostra toda a zona central do xacemento non deixou, no interior da torre, rastros de niveis de uso nin pavimentacións: Este espazo aparece completamente arrasado ata a rocha, quizais polo espolio da pedra, que neste punto foi especialmente efectivo, ou quizais porque estamos no nivel dos alicerces e o piso de uso da torre estaría nun nivel sobre-elevado por riba dos terreos actuais da fortaleza, algo que, por outra parte, resulta habitual nas torres da homenaxe doutras fortalezas medievais.

Esta torre da homenaxe (GE2001) aparece rodeada dunha serie de estruturas de moi difícil caracterización e interpretación.

5.1.1 Chanzos (GE2002)

Ocupando todo o lateral suroeste da torre localizáronse unha serie de chanzos que conforman unha bancada alongada de 4 niveis. Esta especie de escalinata remata contra a cimentación da parede SW da torre da homenaxe sen presentar contacto nin relación estrutural coa mesma, e o chanzo inferior prolóngase cara ao sueste abarcando un espazo maior que o da propia torre

Os chanzos están rebaixados no afloramento e completados con pezas de cantería ben traballada. O espolio e o abandono teñen alterado profundamente a estrutura que, aínda así, presenta unha evidente monumentalidade. Na zona superior dos chanzos, próxima a parede da torre, o

afloramento está labrado para crear un vano; esta apertura non é unha simple casualidade xa que se completa cun muro nun dos lados. Non resulta doado atopar unha funcionalidade a este espazo, e moito menos coñecer que sentido podería ter un vano que remata contra unha parede. Pode tratarse dun recurso ornamental para completar o sistema de chanzos, o que está claro é que o esquema de vanos se repetía dun xeito secuencial ao longo da parede, xa que resulta posible observar os restos doutras dúas destas aperturas, aínda que moi mal conservadas.

A interpretación máis sinxela sería considerar este sistema de chanzos como parte da cimentación da torre da homenaxe, pero a falta de relación estrutural entre ambas leva a descartar esta hipótese.

Outra posibilidade sería consideralos como unha monumentalización do afloramento que rodeaba á torre, pero para que esta posibilidade teña consistencia deberíamos plantexar tamén o feito de que a torre estivera illada, sen edificacións que a rodeasen e ocultasen a súa base durante algún momento da historia do castelo. Para afianzar esta hipótese teríamos a planta da torre, cuadrangular, das tipoloxicamente consideradas románicas, mentres que o resto da fortificación é do tipo gótico; outro punto a favor é que a torre está levemente descadrada e lixeiramente xirada dentro do sistema de murallas concéntricas.

Por último podemos pensar na existencia dun espazo monumental cuberto adosado a este sector da torre: unha gran sala podería explicar a existencia dun sistema de escaleiras para ennobrecer a estancia, incluso completado con arquerías ou con grandes lareiras como pasa nalgũa sala de banquetes nos pazos góticos franceses.

5.1.2 Escaleiras (GE2003)

Ao sueste da torre o afloramento está moi rebaixado e traballado ata formar un sistema de pasos que crean una escaleira. Este conxunto de rebaixes na rocha (UE2362, UE2363, UE2364 ou UE2365) non presenta unha vinculación física directa co grupo anterior, aínda que si mostra unha serie de similitudes e vinculacións estruturais que os poñen claramente en relación. Ambos están traballados sobre o mesmo gran afloramento no que se sitúa a torre da homenaxe, ambos teñen 4 chanzos, ambos están adosados a paredes da torre, aínda que sen vinculación estrutural aparente con esta, e por último o trazado hipotético de ambos grupos semella unirse para formar unha banca en L que limitaría toda a base da torre, na zona na que esta ten un desnivel máis pronunciado.

Este feito que podería sustentar a hipótese mencionada dun acabado en chanzos para monumentalizar a visión da torre, non entra en contradición co feito de que a zona conservada deste grupo semella constituír unha plataforma para acceder á torre. Este feito, unido á súa

situación oposta á entrada da fortaleza, permiten plantexar que se trata dun sistema de rebaixa para asentar unha escaleira de acceso á torre da homenaxe.

5.1.3 Estruturas adosadas á fachada NW (GE2004)

Tratase de dúas estruturas adosadas ao exterior da torre da homenaxe, a ambos lados da súa fachada norte. Unha está realizada en pezas de cantería asentadas sobre o afloramento que crean unha superficie plana cun rebaixe rectangular interior, UE2118, a outra está creada directamente sobre a rocha, UE2345, con idéntica forma e dimensións.

A súa funcionalidade resulta descoñecida pero semellan servir como soporte para algunha estrutura integrada na fachada da torre da homenaxe, quizais algún tipo de decoración que monumentalizase a vista que desta fachada se tiña ao entrar pola entrada principal da fortaleza. Outra posibilidade é que servise de apoio a algún tipo de estrutura funcional hoxe desaparecida; en liña con isto é importante ter presente que a escasos metros desta estrutura se localizou un silo, UE2352, o que pode suxerir que esteamos ante o asento para algún tipo de estrutura de almacenaxe vinculada ao celerio da Rocha que refiren as fontes.

5.2.- Estrutura lineal / camiño

No interior da fortaleza, ao sueste da torre da homenaxe localizouse unha estrutura lineal (UE2308, UE2327) que rodeaba parcialmente este sector da torre. Está formada por pedras situadas sobre unha cama de xabre e limitada por un aterramento suxeito por perpiaños. O tramo conservado presenta unha curiosa planta limitada por dous ángulos obtusos que pode levar a pensar que formase, nalgún momento, un ortógono que rodeara a torre da homenaxe.

A estrutura foi inicialmente interpretada como un camiño, pero tendo en conta a súa planta e disposición non podería ter esa funcionalidade, aínda que si puido funcionar como superficie de paso, quizais como empedrado dun patio ou como algún tipo de corredor ou andadeiro. O que si sabemos con seguridade é que foi amortizada na primeira metade do século XIV, sendo parcialmente desmontada durante esa fase de uso do castelo, xa que presenta niveis de derrube, uso e pavimentación directamente depositados sobre ela, chegando a usarse incluso como lugar de enterramento.

Esta amortización lévanos a supoñer que nunha época moi temperá a estrutura deixou de ter unha función de interese, desmontándose parcialmente e utilizándose noutras zonas como piso. A súa disposición rodeando a torre da homenaxe e a súa posible planta ortogonal poden chegar a suxerir que estamos ante os restos dunha estrutura defensiva que rodease a unha primeira torre illada que se desmonta no momento no que se crea a primeira muralla do castelo gótico.

5.3.- A primeira muralla (GE2008)

Consérvanse os restos dunha estrutura defensiva de gran porte que rodearía á fortaleza polo noroeste, suroeste, e sueste. No lateral nordeste a liña férrea ocultou calquera evidencia que puidera conservarse a simple vista; ademais este sector non foi escavado durante esta intervención, por situarse dentro da área de reserva, polo que resulta imposible determinar se se conservaban restos da muralla nesta zona. Configura unha planta cuadrangular duns 43 x 44 metros cunha entrada orientada ao NW. A maioría das estancias conservadas no interior da fortaleza están articuladas en torno a esta muralla.

A muralla estaba formada por un muro que acada nalgúns puntos unha anchura superior aos 3 metros. Está construído por pedras de gran tamaño e porte que crean unha sólida alma interior; este núcleo ou alma de muralla (UE2117 e UE2116), presenta restos de argamasas de xabre e de

cal. A cimentación da muralla (UE2126, UE2437, UE2255, UE2268, UE2426 e 2276) é visible en boa parte da estrutura, creando unha banquetta sobre a que se conservaban, nalgúns tramos, restos de cantería de granito, especialmente ben conservada no lado exterior da muralla (UE2145, UE2269, UE2233, UE2422)

A muralla presentaría 4 torres circulares nas esquinas, das que unicamente están á vista dúas, ambas macizas e con coidado paramento exterior de cantería, así como 3 torres de planta cuadrangular colocadas na zona central de cada lenzo murario, das que unicamente se conservan 2 á vista.

A porta de acceso localízase no lado NW, e estaría flanqueada por dous bloques macizos de diferentes anchura e de planta rectangular (que foron interpretados como posibles torreóns nas escavacións da USC). Aínda que esta non sería a única porta de acceso, pois nun primeiro momento de ocupación da fortaleza, habería outra entrada no lado S, na zona da fonte, aberta baixo un arco oxival e anterior á construción da falsabraga. Na cara exterior da muralla, e en diferentes tramos, foron documentados varios barroteiros (GE2018) que poderían estar relacionados con algún soporte para a construción de estruturas en madeira de carácter defensivo (tipo cadafalso), así como na cara interna da mesma, no tramo da entrada NW, foron identificados cinco posibles aspilleiras/vanos/seteiras (GE2019), relacionadas cun sistema defensivo, anterior á

construción da barbacá. Xunto a unha destas aspileiras (UE2429) localizáronse unha serie de niveis que contiñan carbóns e abondosos restos de proxectís, que foron interpretados como as evidencias dun episodio bélico, datable durante o século XIV, e que pode corresponderse con calquera dos feitos de armas referidos ao castelo nos textos, como o ataque á fortaleza por parte dos notables de Santiago en época de Berenguel, ou o ataque que entre 1386 e 1390 comandou o Duque de Láncaster; pero tamén pode corresponderse con calquera outro episodio dos moitos acaecidos durante ese século e sobre os que non temos referencias escritas que o vinculen directamente coa fortaleza.

Hai que ter en conta que pese á altura que presenta nalgúns puntos do seu perímetro, o que conservamos na actualidade non é outra cousa que a base da muralla, os seus alicerces e, nalgún punto, os restos dos primeiros tramos de lenzo. A muralla está constituída por un groso recheo que conforma unha alma maciza que se recubriría con sillares, UE2132, pola súa cara externa, e, nalgún punto tamén polo interior. Nos lenzos rectos presenta unha anchura duns 3,3 metros, engrosándose nos torreóns ata acadar os 7,1 metros do torreón NW.

5.4.- A segunda liña defensiva

Rodeando o castelo, e replicando a súa planta, aparece unha segunda liña de muralla de menor porte que a primeira. Este antemural aparece en todos os sectores escavados, pero polo seu aspecto e características resulta lóxico pensar que rodearía á fortaleza en todo o seu perímetro. Debido a cuestións tipolóxicas vamos a dividir esta estrutura en dúas grandes zonas.

5.4.1 A falsabrega (GE2007)

Esta defensa cinguiría á primeira muralla por todo o seu perímetro salvo na zona da fachada noroeste. A estrutura está construída con grandes pedras trabadas con argamasa e cunha soa cara, a exterior, careada. Formando parte do recheo aparecen tamén pedras de menor tamaño aglutinadas cunha argamasa xabrenta, con rastros de cal (UE2039) que posiblemente buscaba outorgar un certa elasticidade ao muro, para conter os impactos dos proxectís de pedra.

O punto máis característico da estrutura é sen dúbida ou se acusado alambor, que crea unha parede exterior visiblemente inclinada (UE2040) levantada con grandes bloques de cachotería de granito formando fiadas máis ou menos regulares. As pezas aparecen colocadas a soga, alternada

con tizóns, formados por perpiaños de gran tamaño. A estrutura presentaría un recebo de cal de cor branca, do que aínda resultan visibles numerosos restos sobre a cara sueste da falsabraga.

A construción desta estrutura é aparentemente unha fase serodia dentro da vida da fortaleza. O uso de bolaños e de restos construtivos procedentes do castelo leva a supoñer que a súa montaxe é posterior a un episodio bélico de certa importancia. Pese ao visible apresuramento que se observa na forma da construción, é un elemento deseñado para durar e está perfectamente integrado co conxunto, tal e como demostra ao englobar no seu deseño elementos estruturais do castelo como as canles de auga para abastecemento da fortaleza.

O seu deseño e acusado alambor invitan a colocar a súa construción durante o século XV; a revolta e asedio de 1458 poden servir para marcar un fito a partir do cal podería comezar a súa construción, buscando adaptar a fortaleza ás novidades da tecnoloxía militar que se producen no século XV, con escaso éxito se temos en conta o sucedido tras o segundo ataque irmandiño.

5.4.2. A barbacá (GE2014)

Denominaremos así ao reforzo da fachada noroeste que protexería a porta principal da fortaleza. Existen pequenas diferenzas tipolóxicas e construtivas que permiten diferenciala do resto da falsabraga. Mostra un menor alabor nos muros e o paramento exterior é de mellor factura e calidade que no resto da segunda liña de muralla. Resulta imposible saber, cos datos dos que dispoñemos, se isto indica unha disparidade cronolóxica entre ambos sectores ou unicamente responde á súa locación nun lugar máis visible que leva a coidar máis os acabados.

Unicamente foi posible escavar un pequeno tramo anexo ao torreón oeste da primeira muralla. Pero na sondaxe realizada pola universidade, que se prolongaba en paralelo ata a porta da fortaleza, eran visibles restos da súa cimentación, polo que podemos supoñer que a estrutura chegaba ata o lateral oeste da porta principal, e, se temos en conta a simetría que amosa o castelo en toda a súa planta, é lóxico supoñer que poderemos localizar restos desta estrutura protexendo tamén a zona ao leste da entrada principal da fortaleza.

A escavación da barbacá deixou á vista unhas escaleiras cegadas nun momento moi avanzado, posiblemente para facilitar as tarefas agrícolas na zona, que dan acceso a unha sala abovedada cunha seteira. Este vano está situado por debaixo da cota final de escavación, polo que permite coñecer a profundidade que acadan os depósitos que rodean a este sector da fortaleza, que

superarían os 3 metros, quizais porque esteamos ante unha zona rebaxada para crear un foxo perimetral á fachada principal.

A situación desta sala por debaixo de niveis sen escavar, e cunha cota moi alta no nivel freático, obstaculizou terriblemente os traballos de escavación, pero sobre todo os de rexistro, xa que pese ao uso de bombas de achique para drenar a auga toda sala e unha parte das escaleiras quedaron inundadas antes de que se puidesen debuxar e topografiar.

5.5.- A liza

A liza forma un estreito espazo entre a falsabraga e a primeira muralla. Os traballos executados permitiron reforzar a hipótese inicial recollida no proxecto, que propuña a existencia dunha liza en altura, que facilitara o tránsito polo espazo existente entre ambas liñas de muralla, pero situada practicamente á mesma cota que o adarve da falsabraga. Na zona sueste do castelo o afloramento granítico sobre o que se constrúe a fortaleza permite intuír a altura á que se situaría esta zona de paso. A existencia dun sistema de barroteiros, para asento de vigas, uns rebaxes na cantería exterior da muralla e unha ménsula (GE2018), todos situados a unha cota moi similar, tamén permiten supoñer a existencia dalgún tipo de estrutura ou superficie de madeira que funcionase como superficie de tránsito sobre a liza.

A escavación deixou á vista unha área moi castigada e completamente alterada polos derrubes do paramento de cantería da primeira muralla, que crearon un potente nivel formado por terra solta e grandes pedras, UE2049, moitas delas traballadas, xerado moi posiblemente durante o último ataque ao castelo.

Baixo este derrubo aparecen unha serie de niveis de recheo formados por aportes de terra e lixo que, de acordo coa cronoloxía dos materiais localizados, foron botados para encher este espazo durante o século XV, o que semella confirmar unha cronoloxía do XV para o conxunto de liza e falsabraga. Este recheo de terra permitiría fortalecer a estrutura da falsabraga dotándoa dunha maior elasticidade fronte ao impacto de grandes proxectís. Nas zonas nas que o afloramento granítico enche por completo o espazo da liza, estes niveis de recheo de terra resultan innecesarios, xa que o propia rocha exercería a mesma función.

5.6.- O sistema de abastecemento de auga e as salas subterráneas

Durante as escavacións realizadas pola USC quedaron á vista unha serie de estruturas murarias que definían espazos monumentais. Pola súa situación a unha cota máis baixa que a superficie

interior do castelo e a súa evidente relación co abastecemento de auga pasaron a identificarse xenericamente como **alxibes**.

O achegamento á estratigrafía dos paramentos deste sector permitiunos identificar varios momentos construtivos, e, sobre todo, coñecer a funcionalidade que tiñan estas salas nos seus diferentes momentos de uso.

A construción das escaleiras que dende a fortaleza baixan cara ao espazo que denominamos fonte 1 (GE2009), realízase ao mesmo tempo que o resto da muralla: toda a estrutura está perfectamente integrada na primeira liña defensiva. As escaleiras facilitarían o acceso a unha porta que se localiza baixo o arco oxival (UE3056) actualmente visible. Tería un tímpano (UE3025) e un lintel (UE3027) no que resulta visible o gonzo dunha porta (UE3028). Esta poterna que permite a saída da fortaleza cara ao sueste, zona na que se sitúan os acuíferos do castelo, pode ser a que aparece reflexada nos textos, que falan dunha ampla saída ao río pola que “collería un home dacabalo”.

A esta primeira fase de construción pertence tamén a pileta ou fonte (UE3032), integrada nos paramentos do alzado Sur deste espazo. Esta fonte tería un sistema de entrada/saída de auga do que só conservamos unha canle (UE3008), cuxa traxectoria e comunicación coa pileta resultan imposibles de definir sen desmontar as estruturas que actualmente a cobren.

Polo que respecta ao funcionamento deste elemento, é algo que non poderá aclararse nesta intervención, aínda que si puidemos comprobar a existencia de relación no tránsito de auga entre a pileta e a canle, así como a posibilidade de que existise un

complexo sistema de sifón do que unicamente conservaríamos o asentado (UE3033), que controlase a entrada de auga cara á estrutura.

Este sistema de entrada de auga cégase nun determinado momento, que posiblemente coincida coa clausura da porta e coa construción da falsabraga, que anula a funcionalidade da poterna. Pensamos que tamén neste momento sería cando se levanta un muro que pecha o vano, UE3003, e no que se integra un arco de medio punto, posiblemente parte dunha segunda fonte que pola tipoloxía construtiva recordaría a outras documentadas neste mesmo período.

Esta fonte funcionaría cun depósito simple ou un cano que estaría servido pola rede de canles que entra dende o exterior da fortaleza; tería unha pileta que tampouco se conserva, e que estaría asentada sobre o rebaixe na rocha identificado ao pé do arco da fonte, no que si resulta visible o sistema de canles de entrada, UE3054, e saída, UE3055.

Posiblemente neste mesmo momento constrúense unhas escaleiras (GE2010) no espazo existente entre a falsabraga (UE2161) e a primeira muralla (UE3022), que facilitan o acceso ás canles de entrada e saída de auga (posiblemente relacionado con tarefas de mantemento das canalizacións).

A falsabraga habilita dous vanos (UE3059 e UE3060) para dar saída a estas canalizacións, e os chanzos da escaleira (da UE3035 á UE3050) están encaixados nela, formando parte do mesmo momento construtivo, ao igual que a cubrición alintelada en escaleira (UE3063) que os cobre. Contra a primeira muralla da fortaleza levantan un muro de reforzo (UE3051), sobre o que apoian unha bóveda rampante UE3061 que cubre o espazo interior desta pequena sala.

Completando este sistema hidráulico, e situados no exterior da fortaleza, existen unha serie de elementos (GE2028), como unha pileta, unha gran canle (UE3067 e UE3068), que canaliza un pequeno rego que baixa cara ao río do Vilar en paralelo á fachada suroeste do castelo, e unha serie de muros, algúns dos cales, como o UE3039, pola súa relación estratigráfica coa primeira muralla e a falsabraga, semellan formar parte dun sistema defensivo previo á segunda muralla, e que quizais servían para protexer este sector do castelo, a modo de coracha que amparaba a zona dos acuíferos.

5.7.- O Interior do castelo

A característica máis destacable das dependencias interiores é o alto nivel de destrución que presentaban; é importante ter presente que grandes superficies amosaban o afloramento practicamente á vista, e noutras este apareceu unha vez retirados os niveis de derrubo.

5.7.1. Niveis de derrubo (GE2026)

No conxunto do castelo podemos distinguir entre niveis de derrubo e niveis de espolio. Aínda que ambos dispóñense case que directamente baixo a capa vexetal, a diferenza morfolóxica entre ambos é importante. Máis importante son aínda as consecuencias a nivel interpretativo desta diferenciación.

Os depósitos que podemos considerar como derrubes dispóñense, como era de agardar, ao pé das estruturas das que caeron, e están compostos por pedras de maior ou menor tamaño acompañadas, o que é máis importante, de restos de argamasa. Son bos exemplos destes derrubes as unidades estratigráficas que conforman o derrubo externo da muralla sobre a liza e a falsabrega na área ocupada polo baluarte rectangular SE, UE2038, e tamén o derrubo externo da cara SW da muralla, UE2111, ou da muralla na zona do sector 4, UE2159.

Fronte a isto están os niveis de espolio que son o produto do amoreamento consciente de material de construción que implicou o espolio do castelo tras do seu derrubamento. Están compostos maioritariamente por pedras soltas ou pedras envoltas nun sedimento orgánico solto. En menor medida podemos atopar sedimentos menos orgánicos procedentes da argamasa dos muros. Polo xeral o tamaño dos bloques crece conforme descendemos na cota destes amoreamentos, ate o

punto que individualizamos diferentes unidades estratigráficas en función disto. Estes amoreamentos, por outra parte, non sempre se dispoñen ao pé das estruturas nas que puideran ter orixe, senón que se erguen de xeito bastante independente destas, acompañando á súa planta parcialmente (UE2003 e UE2009) ou mesmo aparecendo illados (UE2164). Se cadra un dos mellores exemplos destes amoreamentos vinculados ao espolio é precisamente a UE2164, un amoreamento independente e mesmo separado máis de 3 metros da muralla da que hai que supoñer que provén a grande parte do material que o integra.

Unha explicación sinxela e funcional para a orixe deste tipo de niveis sería imaxinalo como parte do proceso de espolio: así, nun primeiro momento a cara interna dunha estrutura sería derrubada ao seu pé, e logo iríanse extraendo as pedras mellor traballadas, ao tempo que se apartarían cara atrás as menos valiosas, formando así un amoreamento moi próximo ao muro espoliado mais non ao pé mesmo del. Hai tamén que indicar tamén como elemento diferenciador que neste tipo de amoreamentos vinculados co espolio apenas podemos rescatar algunha pedra ben traballada.

Outra cualidade que distingue a estes amoreamentos vinculados ao espolio é que adoitan estar total ou parcialmente contidos por muros de contención (GE2013) ou simples aliñamentos de pedra. Estes muriños de contención son de moi pobre factura, sen argamasa, con pouco ou ningún careado ou acabado e sen cohesión. De feito, non chegan a delimitar espazo ningún, nin superficies útiles, nin serven de soporte a outra cousa que a estes amoreamentos aos que aparecen vinculados

Este muretes para facilitar o espolio axudan a que imaxinemos o sistemático, brutal e exhaustivo que puido chegar a ser. Como exemplo temos muro de contención UE2209 que corta ao enterramento 1 UE2377, seccionando o corpo pola metade, e espaxando os seus ósos inferiores polo derrube, como explicaría a localización dun astrágalo mesturado con material de construción a varios metros do lugar de inhumación primario.

Por outra banda temos outro tipo de muretes que non podemos considerar máis que como amoreamentos ordenados de pedras, que non chegan a funcionar como muros de contención e, por suposto, non xeran superficies útiles nin definen espazos definidos. A súa existencia pode obedecer, simplemente, á vontade dos espoliadores de ordenar as moreas de pedras descartadas. Poden ser bos exemplos disto a UE2155 que forma unha morea de pedras dispostas sobre a cimentación da parede NW da torre da homenaxe, ou o UE2051 que cubría parcialmente a cimentación do muro SE da mesma torre.

5.7.2. Solos, pavimentos, preparados e estruturas de nivelación

Este conxunto de estruturas, que podemos englobar dentro do que chamaríamos a secuencia de ocupación do castelo presentan unha grande variedade dentro do xacemento. En función da natureza do espazo do que falemos (unha estancia, un espazo exterior, etc) e por suposto da alteración destes sectores durante o espolio, podemos atopar secuencias máis ou menos complexas. Un exemplo de secuencia ben conservada, pero o mesmo tempo moi sinxela, e o que podemos observar no sector 6 de escavación dentro da sala 4. Aquí, comprobamos como a construción da ocupación comeza coa deposición de dous grandes niveis de nivelación (UE2100 e UE2101) caracterizados por ser depósitos moi homoxéneos, minerais, sen materiais arqueolóxicos. Sobre este dispónse un nivel de sedimento máis orgánico con unha elevadísima presenza de tella e outros materiais arqueolóxicos (UE2099) que constitúe o nivel de ocupación propiamente dito. Encima de este nivel dispoñeríase depósitos formado por un revolto de materiais serodios aínda que de época medieval e finalmente un nivel no que se mesturan restos medievais modernos e contemporáneos que pecha horizontalmente o depósito.

Por outra banda, temos secuencias máis complexas, como a documentada no sector 8 xunto ao cabanel 1. Baixo a capa vexetal documentamos o nivel superior do amoreamento producido polo espolio medieval do castelo (UE2012). A continuación, temos un depósito integrado por bloques de pedra meirandes (UE2013), o que ven a reproducir o que atopamos noutros amoreamentos de material pétreo no castelo. Xa inmediatamente temos o depósito UE2014, un depósito integrado por tella e terra con certo compoñente orgánico, que aquí puidera estar relacionada coa destrución do castelo en tanto baixo del documentamos un nivel de queimado (UE2072) desenvolto sobre un pavimento (UE2073) que debe corresponderse co derradeiro momento de ocupación do castelo. Baixo deste pavimento temos un recheo (UE2078) que na súa parte inferior ben puidera ser o nivel de uso, mesturado co recheo, correspondente a outro pavimento inferior, rexistrado como UE2088 de feito na UE2078 recuperamos un conxunto interesante de materiais: vinte bolaños, unha pedra de afiar, un grupo de cravos, puntas de lanza, unha tachuela, unha ficha de xogo, escouras, fragmentos de tella, de ladrillo, e vidros probablemente pertencentes a unha vidreira. Tamén apareceu unha moeda de Alfonso X o Sabio datable na segunda metade do século XIII, tamén procedente deste nivel datáronse uns ósos de porco que, pola contra, o sitúan na última metade do século XIV.

Neste pavimento tamén onde documentamos unha serie de cortes do maior interese. Dous deles son de pranta circular (UE2089 e UE2090), estando recheos polo depósito de recheo citado (UE2078). Tamén aquí rexistramos un burato escasamente profundo (UE2092) recheo de carbóns (UE2091) que puidera ser o resto dun pequeno lume. Semella polo tanto que en este pavimento UE2088 se ten desenvolvido unha intensa actividade que deu lugar a un pequeno lume e mesmo á instalación dunha estrutura apoiada en dous pes, que non podemos precisar. Este pavimento UE2088 desenvólvese sobre un novo recheo (UE2111) no que se ten practicado un terceiro burato circular, de tamaño moi semellante aos anteriores. Baixo este recheo, dispónse o primeiro pavimento rexistrado neste punto, o depósito UE2181, composto por terra marrón compactada. Por debaixo temos xa un nivel plenamente orgánico (UE2198), que consideramos o nivel natural sobre o que se levantou o castelo.

Temos solos ben conservados tamén ao NW do muro UE2069, preservados grazas á protección que brindou o propio muro, como os pavimentos de xabre UE2054 e UE2055. No depósito UE2055 recuperamos unha moeda de Juan II (1406-1454), así como dúas puntas de frecha, unha arandela de bronce e varios cravos. Tamén atopouse fragmentos de tella, de cerámica e dous pedras de *arremeço*. Tendo en conta a escasa superficie de este depósito, podemos facernos unha idea da intensidade das actividades e eventos que sobre el tiveron lugar

Por outra banda temos solos de moi escaso desenvolvemento, ás veces localizados directamente sobre o afloramento rochoso, como o pavimento UE2109, disposto no espazo exterior ao S da torre da homenaxe, ou ben o pavimento UE2169, disposto sobre un rebaixe rectangular no pavimento, no exterior SE da torre da homenaxe.

5.7.3. Os muros do interior do castelo

O estudo das unidades murarias interiores permite evidenciar dous momentos construtivos separados aparentemente por un lapso considerable de tempo, a cronoloxía relativa establecida polos estudos das estratigrafías está evidenciando unhas **estruturas antigas** como a UE2069 UE2129 ou a UE2033 (GE2005), construídas nalgúns casos directamente sobre o rochedo, e relacionables co momento de construción da Fortaleza e que, como no caso do UE2069 definen grandes estancias e salas que articulan o interior do castelo.

Por outro lado están unhas estruturas de peor calidade construtiva colocadas directamente sobre recheos ou derrubes, apenas sen cimentacións, que nos falan dun momento de gran desorganización, son construcións inestables e descoidadas, que semellan responder a

necesidades inmediatas, entre as que destaca como paradigmática a UE2022, estas construcións poden estar realizadas tanto no período posterior ao ataque do 1458 como durante a toma do castelo polas tropas dos Moscoso nalgún momento entre o 1469 e 1470.

5.7.4. Os enterramentos

Unha novidade salientable é a aparición de 3 enterramentos situados no espazo 4.

O enterramento 1, localizado máis cara ao ENE do conxunto, estaba situado baixo un bolaño que formaba parte do derrubo de estruturas na zona. Supoñemos, de feito, que foi este bolaño o que en boa medida conservou a parte de corpo documentada. Baixo o bolaño tiñamos un depósito de terra marrón clara (UE2235), tella e pedriñas, baixo o que tiñamos un depósito de terra semellante, pero máis compactada (UE2263), que era a que viña a cubrir o corpo, do que só se conservaba, en moi mal estado o abdome, os brazos e cabeza. O corpo, depositado decubito supino e cos brazos parcialmente cruzados sobre o peito, descansaba sobre un fino depósito orgánico (UE2274) que puidera ser o solo natural nos tempos da construción do castelo. De feito, este depósito orgánico sitúase directamente sobre o afloramento rochoso.

O enterramento 2, ao WSW do enterramento 1, situado dentro dun corte (UE2333) practicado na estrutura inicialmente interpretada como un camiño. O corpo aparece depositado sobre esta estrutura parcialmente desmontada, dentro do nivel de derrube que cubre toda esta zona, un nivel de terra marrón e tella (UE2261), baixo o corpo aparece un depósito moito máis compactado (UE2295) que semella definir o espazo no que se atopaba o corpo.

O enterramento 3, baixo o recheo do espolio da capela, documentase un nivel de terra marrón, con pedras de pequeno tamaño (UE2211), baixo este aparece un depósito grisáceo con restos de tella, cunchas e pedriñas (UE2279) que aparentemente era o que cubría o corpo.

Ningún dos enterramentos amosa estruturas de cubrición nin outros elementos que delimiten ou acoten o espazo no que se sitúan os corpos, no caso de que existisen estas estruturas estarían completamente arrasadas, é importante ter en conta que estes corpos están enterrados nalgún momento do século XIV, con moita probabilidade no primeiro terzo deste século.

6.- RESUMO DA ACTUACIÓN

A intervención realizada durante o ano 2013 na fortaleza arcebispal da Rocha Forte compatibilizou traballos de escavación arqueolóxica e de restauración. As especiais características deste proxecto obrigaron a que ambas actividades tiveran que realizarse simultaneamente creando unha complexa simbiose que, pese á súa dificultade de realización, proporcionou interesantes resultados que permitirán unha mellor e máis ampla comprensión global do xacemento. Ademais, as condicionantes temporais da actuación, cuns prazos moi restrinxidos para a entrega dos resultados, leváronnos a integrar as novas tecnoloxías como un apartado dentro do traballo de campo, convertendo, practicamente en tempo real, os datos recuperados na escavación en información procesada e lista para o seu uso.

O noso proxecto buscou integrar os datos proporcionados polas diferentes intervencións realizadas no castelo nos últimos anos. O procesado conxunto dos novos datos coa información existente permitiunos constatar o alcance e as auténticas dimensións da destrución sufrida polo castelo no século XV, especialmente durante os ataques e asedios das guerras irmandiñas, dos que son testemuña muda os numerosísimos proxectís pétreos (bolaños) localizados. Pero tamén, e sobre todo, o destrozo causado polo espolio e desmantelamento da fortaleza ordenado polo arcebispo Fonseca II que converteu a edificación nunha simple ruína que perdurou, practicamente inalterada, ata que, a finais do século XIX, a vía férrea Cornes-Carril alterou co seu paso todo o lateral nordeste.

Baixo as moreas de escombros de pedra, evidencias do sistemático saqueo dos sillares da Rocha Forte, foi posible definir unha fortaleza de planta cuadrangular con dúas murallas defensivas concéntricas e unha torre da homenaxe situada nunha posición central. Esta torre unicamente conserva as pegadas das súas cimentacións escavadas sobre o afloramento granítico e os desdebuxados restos do seu lenzo noroeste, do que se mantiñan en pé apenas 4 sillares e restos de tizóns e argamasa, evidencias moi alteradas do recheo interior que formaba a alma deste muro.

Ao redor desta torre érguese un conxunto de estancias cinguidas por unha primeira liña de muralla, moi posiblemente construída, como a torre da homenaxe, baixo o arcebispado de Xoán Arias (1238-1266). Esta muralla ten planta cuadrangular cunha entrada principal orientada ao noroeste e presenta catro torreóns de planta circular nas súas esquinas e, cando menos, dous

torreóns de planta cuadrangular na metade dos lenzos suroeste e sueste, aínda que resulta previsible que tivera un terceiro torreón semellante no lenzo nordeste.

A ambos lados da porta principal dispóñense unha serie de vanos regulares que poderían corresponderse con seteiras, elementos defensivos que flanquearían o punto máis feble da fortaleza, reforzando militarmente a súa defensa, pero debilitando estruturalmente a entrada polo adelgazamento que xeran nos muros. Será esta, lóxicamente, unha das zonas máis castigadas polos disparos das máquinas de guerra, especialmente trabuquetes, que sementaron este espazo con grandes bolaños, estas estruturas amortizáronse nalgún momento do século XIV.

Cinguindo e ampliando a primeira muralla aparece unha segunda liña defensiva. Trátase dunha falsabraga que a rodea a escasos 4 metros, adaptándose completamente á súa planta en todo o perímetro visible da fortaleza ata converterse, na fachada nordeste do castelo, nunha monumental barbacá que protexería o espazo da entrada principal. Esta barbacá contaría con seteiras defendendo os seus laterais, como pode deducirse da estrutura localizada no seu reforzo oeste, formada por unhas escaleiras que baixan ata unha pequena sala abovedada que remata nun estreito van abucinado en escaleira que parece corresponderse cunha seteira.

A falsabraga semella estar construída nun momento avanzado da vida útil do castelo, quizais durante o século XV se temos en conta o seu acusado alambor, propio xa das fortalezas da Idade Moderna. A aparición de bolaños formando parte da súa cimentación e de restos arquitectónicos amortizados dentro do seu recheo pétreo, nalgúns casos pezas de gran calidade como molduras ou capiteis, permiten supoñer que se levantou tras unha fase de destrución da fortaleza, quizais tras o asedio do conde de Trastámara, estando Rodrigo de Luna, ou mesmo Fonseca I, na cadeira arcebispal.

Durante a construción da falsabraga cégase a poterna existente no lenzo suroeste. Esta saída cara á zona do río, á que se baixaba dende o interior do castelo a través dunha monumental escaleira, foi interpretada inicialmente como un alxibe. Os traballos de lectura de paramentos permitiron localizar as evidencias da antiga porta, un lintel e o espazo para un porlón. Este espazo de tránsito, unha vez tapiado, pasa a converterse nunha fonte que presentaba un complexo sistema de canalización para a entrada e saída de auga, visible tamén no espazo exterior do castelo. Para manter listo este sistema de canalización creouse unha escaleira secundaria na falsabraga que permitía o acceso aos canais.

No interior do castelo, xunto aos muros conservados, foi posible localizar os restos dos diferentes momentos de habitación da fortaleza. Estes niveis de uso non sempre resultan ser auténticos pavimentos adaptados para tal fin; ao contrario, na grande parte das ocasións estamos ante simples superficies apenas niveladas nas que se dispoñen abundantes escombros, especialmente tellas e cerámica común, sobre as que resulta fácil localizar as evidencias da súa utilización continuada como superficie de habitación. Nalgúns casos o material recuperado sobre estes solos, como pasa coas moedas ou as cerámicas de importación, permite realizar unha datación relativa do seu momento de uso. Estas datacións axudan a esclarecer a seriación cronolóxica dos diferentes niveis que conforman os escasos solos conservados na fortaleza, resultando posible nalgúns sectores definir a secuencia completa dos momentos de construción, acondicionamento, destrución e reconstrución que finalizan coa devastación final. En amplas superficies do castelo esta última fase supuxo o desmantelamento completo da secuencia estratigráfica, substituída por grandes buratos nos que se amorean os restos das pedras que non foron retiradas durante a desmontaxe da fortaleza. Os empedrados, ou enlousados, que posiblemente cubrían os solos da fortaleza tamén resultaron espoliados, aínda que poden localizarse restos moi puntuais nalgúns zonas.

Destaca entre estes empedrados a presenza dunha estrutura de trazado lineal, interpretada inicialmente como camiño; está flanqueada por un aterrazamento limitado por sillares que rodea parcialmente a torre da homenaxe polo sueste. Esta estrutura de función descoñecida, quizais os restos do empedrado dun patío que rodeaba este sector da torre da homenaxe, está parcialmente desmontada durante a primeira metade do século XIV e mostra no seu tramo conservado unha curiosa planta limitada por dous ángulos obtusos.

O arrasamento que presenta o interior da fortaleza impide determinar o uso que presentaban as diferentes dependencias. Pese a todo, grazas especialmente aos materiais arqueolóxicos recuperados, pódense bosquejar hipóteses que axuden a interpretar algunhas destas estancias, como pasa, por exemplo, co espazo interior do torreón sueste que tanto pola súa orientación, como pola aparición de abondosos restos de vidreiras, podemos considerar como parte da capela de Santa Eufemia, que segundo os textos medievais, estaba localizada baixo unha das torres. Ademais, a aparición de restos humanos no seu contorno permite restrinxir a situación da capela ao torreón sueste, ou ao seu veciño do leste, situado dentro da zona de reserva arqueolóxica, xa que estas inhumacións se sitúan entre ambos torreóns.

Noutros puntos o material recuperado permite supoñer un uso militar, como pasa nunha das posibles seteiras, na que apareceron varias puntas de béstia, ou co pequeno espazo próximo ao torreón sueste, quizais un corpo de garda, no que o material bélico se mestura con dados e fichas de xogo, quizais para combater o fastio das longas vixías.

Non debemos esquecer que estamos nun pazo arcebispal, e como pazo, entre os restos materiais aparecen pezas que nos recordan o luxo e a riqueza que debía imperar nas estanzas máis nobres do castelo. Ademais do ornato dos materiais arquitectónicos recuperados, entre os que destacan capiteis, doelas ou arquivoltas maxistralmente esculpidas, atopamos pequenos adornos, como fibelas ou alfileres, nalgún caso bañados en ouro, así como abondosos restos de ricas cerámicas de importación.

Outros elementos recuperados permiten imaxinar o medo e angustia da vida nunha fortaleza asediada, ademais dos proxectís que xalonaban a superficie do castelo, obsérvanse algúns muros de factura chapuceira, levantados directamente sobre derrubes, que transmiten o apuro e a presión que pesaba sobre os seus construtores.

Todos os enterramentos localizados, aínda que mostran os corpos orientados cara ao leste, están practicados directamente en niveis de recheo nos que se mesturan restos de lixo, como tellas ou cunchas. Os corpos aparecen practicamente en superficie, nalgún caso depositados sobre estruturas semidesmateladas, podemos deducir que estamos ante enterramentos de urxencia. A zona na que se localizaban os corpos resultou moi castigada polo impacto de bolaños que afectaron directamente sobre as tombas, este sector estaba tamén gravemente alterado por dúas escavación antigas realizadas durante o espolio da pedra do castelo.

E para completar a imaxe que a intervención proporciona sobre a fortaleza hai que mencionar a aparición dunha foxa, posiblemente un silo para cereais. Este silo de medianas dimensións está situado no espacio existente entre a parede noroeste da torre da homenaxe e a entrada do castelo. Este elemento de almacenaxe permite que recordemos outra importante función da Rocha Forte, aquí estaba situado o celeiro da Rocha no que se centralizaba a recollida das rendas, moitas delas en cereal, procedentes do segundo Xiro, a circunscrición xurídica e fiscal que articulaba o dominio arcebispal sobre os territorios dependentes do arciprestasgo da Rocha.

7.- VOCABULARIO DE TERMINOLOGÍA EMPREGADA

Adarve:	Conxunto de camiño de rolda e parapeto cos que se coroan murallas e torres para a protección dos defensores.
Alambor:	Ribazo nos paramentos exteriores de murallas e torres para manter a distancia as máquinas de asedio, provocar o rebote de proxectís e reducir ángulos mortos. Pode ocupar só a parte baixa do paramento ou toda a súa altura. Coñecido desde finais do XII, acada a súa maior difusión desde mediados do século XV, logo da xeneralización do armamento pirobalístico.
Amea:	Cada un dos vans que se crean nos parapetos dos adarves das murallas e torres.
Antemural:	Fortaleza, rocha ou montaña que serve de protección ou defensa a unha fortaleza. Protección, defensa ou baluarte. Sinónimo do tecnicismo falsabraga ou do xenérico barbacá.
Barbacá:	Tipo de estrutura defensiva adiantada ou separada para defender portas ou cabezas de ponte. Coloquialmente úsase para definir un muro que se construía diante das murallas e máis baixo ca elas para defender o foxo dos castelos ou de calquera fortaleza. Tamén alcumada, con esta segunda acepción, coma antemural ou falsabraga.
Barroteiro:	Burato que se fai nos muros dunha construción para encaixar os traveseiros da estada, unha viga para unha estrutura de madeira ou unha ménsula.
Cabanel:	Pequena construción, ao lado da casa, con paredes e tellado ou só con tellado, onde se gardan o carro, os apeiros de labranza, as ferramentas, os froitos, a herba seca, a leña, etc.
Cadafalso:	Estrutura de madeira voada nunha torre ou muralla, asentada sobre modillóns encaixados en barroteiros, que permite bater aos atacantes que cheguen ao pé do lenzo.

Coracha:	Lenzo de muralla que protexe o espazo que comunica unha fortaleza cun punto concreto situado nas súas proximidades. A súa función habitual é a de protexer o acceso ao lugar de abastecemento de auga cando este sitúase no exterior do recinto fortificado.
Falsabraga:	Tecnicismo utilizado para definir o reforzo exterior da muralla principal dunha fortaleza. Muralla baixa que se ergue por diante da cerca principal, a xeito de protección perimetral. O termo podería corresponder a unha adaptación do francés <i>fausse-braie</i> . Tamén alcumada antemural ou barbacá.
Liza:	Terreo comprendido entre dúas murallas dun castelo, especialmente referido ao que se estende entre a muralla principal e a falsabraga.
Ménsula:	Cada unha das pezas arquitectónicas talladas que sobresaen dun plano vertical para soste un balcón, unha cornixa, etc.
Merlón:	Tramo macizo situado entre dous ocos (ameas) que serve de protección ao defensor nos parapetos dos adarves das murallas e torres. En ocasións remátanse con pezas de cantería traballadas en forma piramidal, cuartos de circo, ou similar.
Ponte levadiza:	Pasarela de madeira que permite atravesar o foxo para entrar nun castelo, pero que mediante un sistema de cadeas pode xirar ata a vertical para impedir o tránsito.
Seteira:	Oco alto e estreito ao exterior, e xeralmente abucinamento interior, que se abre nos muros para permitir o disparo aos arqueiros e besteiros.
Torre da homenaxe:	Último reduto de resistencia dunha fortaleza que adoita ser a torre máis alta, forte e defendible.
Troneira:	Oco pequeno ao exterior, pero con abucinamento exterior, que se abre nos muros das fortalezas para disparar armas de fogo lixeiras

8.- BIBLIOGRAFÍA

- ANÓNIMO (1865): "El castillo de la Rocha". *Galicia: revista universal de este Reino*, 6 (n. 7), p. 106-108.
- ARMAS, D. de (2006): *Livro das fortalezas*. Lisboa: Edições Inapa (ed. Facsímil).
- BARREIRO DE VÁZQUEZ VARELA, B. (1886): "Exploraciones arqueológicas en el castillo de La Rocha". *Galicia moderna*, 2 (n. 65), p. 3.
- BARREIRO DE VÁZQUEZ VARELA, B. (1888): "Exploraciones arqueológicas en el castillo de la Rocha". *Galicia diplomática*, 3 (n. 35), p. 257-258.
- BARROCA, M. (1998): "D. Dinis e a arquitectura militar portuguesa". *Revista da Faculdade de Letras: História*, 15, p. 801-822.
- BERNAD REMÓN, J. (coord.) (1997): *Castillos de España*. León: Everest (3 volumes).
- BUCETA BRUNETI, G. (2006): "Diagnóstico sobre los agentes de alteración en el yacimiento medieval de La Rocha Forte (Santiago de Compostela, A Coruña)". *Gallaecia*, 25, p. 173-185.
- CASAL GARCIA, R.; ACUÑA CASTROVIEJO, F. (dir.) (2003a): *Memoria técnica. Proyecto arqueológico de la fortaleza de Rocha Forte*. Memoria inédita depositada no Servizo de Arqueoloxía da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural.
- CASAL GARCIA, R.; ACUÑA CASTROVIEJO, F. (dir.) (2003b): *Memoria técnica del estudio arqueológico de la fortaleza de Rocha Forte (2ª fase de actuación)*. Memoria inédita depositada no Servizo de Arqueoloxía da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural.
- CASAL GARCIA, R.; ACUÑA CASTROVIEJO, F. (dir.) (2005): *Memoria técnica del estudio arqueológico de la fortaleza de Rocha Forte (3ª fase de actuación)*. Memoria inédita depositada no Servizo de Arqueoloxía da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural.
- CASAL GARCIA, R.; ACUÑA CASTROVIEJO, F. (dir.) (2006): *Memoria técnica del estudio arqueológico de la fortaleza de Rocha Forte (4ª fase de actuación)*. Memoria inédita depositada no Servizo de Arqueoloxía da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural.
- CASAL GARCIA, R.; ACUÑA CASTROVIEJO, F. (dir.) (2007): *Memoria técnica do estudio arqueolóxico da fortaleza da Rocha Forte (5ª fase de actuación)*. Memoria inédita depositada no Servizo de Arqueoloxía da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural.
- CASAL GARCIA, R.; ACUÑA CASTROVIEJO, F. (2007): "La arquitectura de la fortaleza medieval de Rocha Forte (Santiago de Compostela)". En López-Mayán Navarrete, M.; Galbán Malagón, C. J. (coords.). *Del documento escrito a la evidencia material: actas del I Encuentro Compostelano de Arqueología Medieval (Santiago de Compostela, 22, 23 y 24 de marzo de 2006)*. Santiago de Compostela: Lóstrego, p. 87-114.
- CASAL GARCÍA, R.; ACUÑA CASTROVIEJO, F. (2008): "V campaña de actuación arqueolóxica na Rocha Forte, Santiago de Compostela (A Coruña)". En *Actuacións arqueolóxicas: ano 2006*. [Santiago de Compostela]: Xunta de Galicia, p. 31-32.
- CASAL, R.; ACUÑA, A.; GONZÁLEZ, G. (2006): "O castelo gótico da Rocha Forte, Santiago de Compostela". In VV.AA. (2006), p. 430-437.
- CASAL, R.; ACUÑA, A.; MARTÍNEZ, J. R.; SANTAMARÍA, G. (2007): "V campaña de intervención no Castelo da Rocha Forte (Santiago de Compostela): novas preliminares da actuación no ano 2006". *Gallaecia*, 26, p. 163-183.

- CASAL GARCÍA, R.; ACUÑA CASTROVIEJO, F. RODRÍGUEZ RESINO, A. (2009): "A evolución arquitectónica dun castelo baixomedieval: o caso da Rocha Forte (Santiago de Compostela)". *Gallaecia*, 28, p. 199-212.
- CASAL, R.; ACUÑA, A.; VIDAL, L.; NODAR, C. GONZÁLEZ, G. (2006): "Fortaleza medieval de A Rocha Forte (Santiago de Compostela): campaña de 2005". *Gallaecia*, 25, p. 147-172.
- CASAL, R.; ACUÑA, F.; VIDAL, L.; NODAR, C.; RODRÍGUEZ, A. e ALLES, M. J. (2005): "La Fortaleza de A Rocha Forte (Santiago de Compostela): campaña de 2004". *Gallaecia*, 24, p. 193-218.
- CASAL, R.; ACUÑA, A.; VIDAL, L.; RODRÍGUEZ, A.; NODAR, C. (2004): "Fortaleza de Rocha Forte (Santiago): campañas de intervención 2002-2003". *Gallaecia*, 23, p. 195-204.
- CASTRO FERNÁNDEZ, J. J. DE; CUADRADO BASAS, A. (2011): "Un modelo de fortificación. Los castillos urbanos de Alfonso VIII de Castilla". *Castillos de España*, 161-162-163, p. 61-70.
- CHATELAIN, A. (1983): *Chateaux forts et féodalité en Ile de France du XIème au XIIIème siècle*. Millau: Crèer.
- CHATELAIN, A. (1988): *Evolution des châteaux forts dans la France au Moyen Âge*. (Imp. Milán): Publitotal.
- COBOS GUERRA, F. (2002): "Artillería y fortificación ibérica de transición en torno a 1500". En Fernandes (2002), p. 677-696.
- COOPER, E. (1981): *Castillos señoriales de Castilla*. S. XV y XVI. Madrid: Fundación Universitaria Española. (2 volumes).
- COOPER, E. (1991): *Castillos señoriales en la Corona de Castilla*. [Valladolid]: Junta de Castilla y León. (4 volumes).
- COOPER, E. (1998): "Los castillos de Castilla en el siglo XIV: un esquema para su estudio". En VV.AA. (1998b), p. 45-60.
- COOPER, E. (2002): "Desarrollo de la fortificación tardomedieval española". En Fernandes (2002), p. 667-676.
- DEVRIES, K. (1995): "The impact of gunpowder weaponry on siege warfare in the Hundred Years War". En CORFIS, I. A.; WOLFE, M. (ed.) *The medieval city under siege*. Woodbridge: Boydell, p. 227-244.
- FAJARDO G. DE TRAVACEDO, S.; FAJARDO LÓPEZ-CUERVO, I. (1999): *Tratado de Castellología*. Soria: Trigo ediciones (2ª ed.).
- FERNANDES, I. C. FERREIRA (coord.) (2002): *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*. [s.l.]: Edições Colibri / Câmara Municipal de Palmela.
- FRAGA DÍEZ, G. F. C. (1985): *Castillos y fortalezas de Castilla en la Baja Edad Media: medios de ataque y defensa*, Universidade de Santiago de Compostela, Memoria de licenciatura inédita.
- GARDELLES, J. (1988): *Le château féodal dans l'histoire medieval*. Strasbourg: Publitotal.
- GALBÁN MALAGÓN, C. J. (2011a): "¿Sueñan las piedras con fortalezas medievales? La heterodoxia disciplinar en el estudio de las fortalezas de la Terra de Santiago". *Estrat Crític. Revista d'Arqueologia*, 5 (2), p. 86-98.
- GALBÁN MALAGÓN, C. J. (2011b): *Arquitectura militar y aspectos constructivos de las fortalezas bajomedievales. Origen, función, contexto y evolución de las fortalezas de Altamira, Vimianzo y Cira*. Universitat de Barcelona. Tese doutoral disponible on-line: (<http://www.tdx.cat/handle/10803/31959>).

- GONZÁLEZ VILA, G. (2006) "Achádegos numismáticos na fortaleza de A Rocha Forte (Santiago de Compostela)". *Gallaecia*, 25, p. 227-267
- HINDLEY, G. (2009): *Medieval sieges and siege craft*. Barnsley: Pen & Sword.
- JIMÉNEZ ESTEBAN, J. (1995): *El castillo medieval español y su evolución*. [s.l.]: Aguilar
- JIMÉNEZ ESTEBAN, J. (1997): *El castillo medieval*. [s.l.]: Distribuidora Antonio L. Mateos, S. A.
- LÓPEZ GONZALEZ, L. F.; LÓPEZ MARCOS, M. A. (2010): *Intervención arqueológica no castelo de Rocha Forte 2009 (Rocha Vella, Santiago de Compostela)*. Memoria inédita depositada no Servizo de Arqueoloxía da Dirección Xeral de Patrimonio.
- MARTÍN MONTES, M. A.; MOREDA BLANCO, J.; FERNÁNDEZ NANCLARES, A. (1998): "El alcázar real de Valladolid: estructuras, dependencias y elementos defensivos". En VV.AA. (1998a), p. 433-456.
- MARTÍNEZ CASAL, J. R. (2006): "A cerámica medieval da fortaleza de A Rocha Forte: contribución ao seu estudo". *Gallaecia*, 25, p. 187-225.
- MATARASSO, F. (1995): *The English castle*. London: Caxton editions.
- MESQUI, J. (1991): *Châteaux et enceintes de la France Médiévale. De la défense à la résidence. 1. Les organes de la défense*. París: Picard.
- MESQUI, J. (1993): *Châteaux et enceintes de la France Médiévale. De la défense à la résidence. 2. La résidence et les éléments d'architecture*. París: Picard.
- MONTEIRO, J.G. (1999): *Os castelos portugueses dos finais da Idade Média. Presença, perfil, conservação, vigilância e comando*. Lisboa: Edições Colibri.
- MONTEIRO, J.G. (2002): "Reformas góticas nos castelos portugueses ao longo do século XIV e na primeira metade do século XV". En Fernandes (2002), p. 659-666.
- MORA-FIGUEROA, L. de (1994): *Glosario de arquitectura defensiva medieval*. Cádiz: Universidad de Cádiz.
- MORA-FIGUEROA, L. de (2002): "Transformaciones artilleras en la fortificación tardomedieval española". En Fernandes (2002), p. 651-657.
- MOREDA BLANCO, J.; MARTÍN MONTES, M. A.; FERNÁNDEZ NANCLARES, A. (1998): "El alcázar: la primera fortaleza de Valladolid. Características formales y defensivas". En VV.AA. (1998a), p. 533-556.
- NICOLLE, D. (1996): *Medieval warfare source book. Christian Europe and its neighbours*. London: Brockhampton press.
- PAVÓN MALDONADO, B. (1999): *Tratado de arquitectura hispanomusulmana. V. 2: Ciudades y fortalezas*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- PORTELA SILVA, E. (2002): *Estudio histórico y arqueológico de la fortaleza de A Rocha Forte*. Memoria inédita depositada no Concello de Santiago de Compostela.
- PORTELA, E.; PALLARES, M. C.; SÁNCHEZ, X. M. (2004): *Rocha Forte. El castillo y su historia*. [Santiago de Compostela]: Xunta de Galicia.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, A. (1984): *Las fortalezas de la mitra compostelana y los "irmandiños". Pleito Tabera-Fonseca*. [s.l.]: Fundación "Pedro Barrié de la Maza Conde de Fenosa".

- SÁEZ ABAD, R. (2007): *Artillería y poliorcética en la Edad Media*. Madrid: Almena ediciones.
- SÁNCHEZ SÁNCHEZ, X. M. (2007): "La fortaleza de Rocha Forte. Un castillo concéntrico en las corrientes constructivas europeas del siglo XIV". *Compostellanum*, 52 (3-4), p. 603-632.
- SÁNCHEZ SÁNCHEZ, X. M. (2010): "Don Álvaro Sánchez de Ávila, teniente de Rocha Forte, o la nobleza gallega bajo-medieval en la transición hacia la modernidad", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, LVII, nº 123, p. 91-193.
- SÁNCHEZ SÁNCHEZ, X. M. (2011): "La fortaleza de A Rocha Forte como símbolo del poder político del arzobispado de Santiago de Compostela en la Galicia medieval (siglos XIII-XV)". *Castillos de España*, 164-165-166, p. 68-76.
- VIEIRA DA SILVA, J. C. (2002): *Paços medievais portugueses*. Lisboa: Instituto Português do Património Arquitectónico. (2ª ed.).
- VILLENA, L. (1975): *Glossaire Burgenfachwörterbuch des mittelalterlichen Wehrbaus*. Frankfurt: Verlag Wolfgang Weidlich.
- VV.AA. (1998a): *Actas del I congreso de castelología ibérica (Aguilar de Campoo, 1994)*. Palencia: Diputación provincial.
- VV.AA. (1998b): *El castillo medieval español. La fortificación española y sus relaciones con la europea*. Madrid: Fundación Ramón Areces.
- VV.AA. (2001): *Castelli medievali di Sicilia. Guida agli itinerari castellani dell'isola*. Palermo: Regione Siciliana.
- VV.AA. (2006): *Os Capítulos da Irmandade: peregrinación e conflito social na Galicia do século XV*. [Santiago de Compostela]: Xunta de Galicia.
- WARNER, P. (1971): *The medieval castle*. Londres: Arthur Barker limited.
- WILLIAMS, D. M. & KENYON, J.R. (ed.) (2010): *The impact of the Edwardian castle in Wales*. Oxford: Oxbow.

9.1.1.

Loxística da intervención

Zona acondicionada para casetas de obra.
Dende o sur.

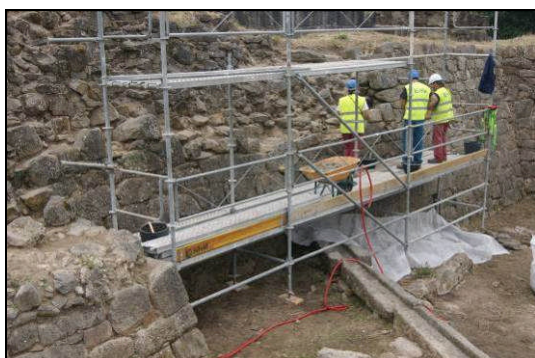
Zona de abastos de terras e entullo, no exterior
ao noroeste do castelo. Dende o leste.

Zona de acopio de materiais, xunto ao cartel de
obra. Dende o norte.

Evacuación das terras escavadas con axuda
mecánica. Dende o norte.

Estadas no exterior do castelo (ao oeste), para
traballos de restauración. Dende o noroeste.

Apuntalamiento da torre leste do castelo. Dende
o suroeste.

Eliminación do tendido eléctrico no lado oeste do castelo: Retirada dos cables. Dende o norte.

Eliminación do tendido eléctrico no lado oeste do castelo: Zapatas sobre a muralla. Dende o norte.

Zona exterior do castelo: colocación de tubo para drenaxe. Dende o norte.

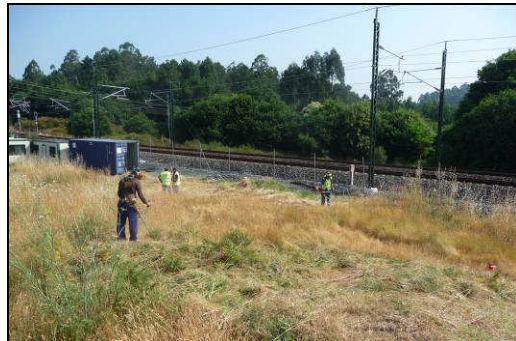
Escavación de sondaxe para acoller arqueta de saneamento. Perfil final leste.

9.1.2.

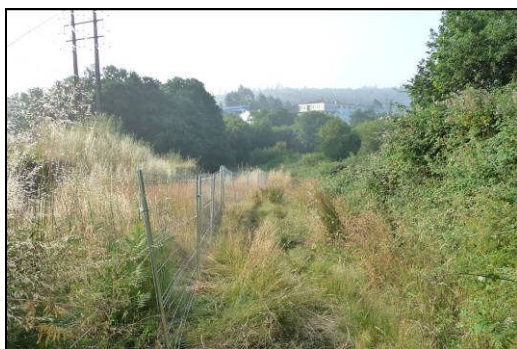
Traballos de roza

Vista no sector oeste exterior do castelo antes dos traballos de desbroce. Dende o sur.

Traballos de roza no interior do castelo, zona leste. Vista dende o sur.

Vista no sector oeste exterior do castelo antes dos traballos de roza. Dende o norte.

Traballos de roza no interior do castelo, zona central. Dende o sur.

Traballos de roza no interior do castelo, zona oeste. Dende o oeste.

Vista da zona central do castelo, despois dos traballos de roza. Dende o norte.

9.1.3.

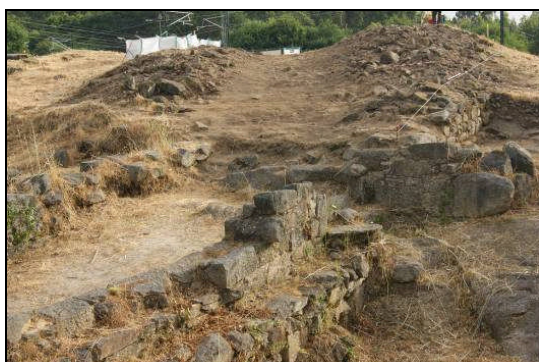
Escavación arqueológica (I)

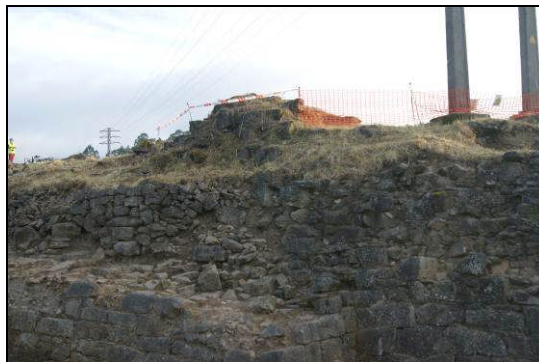
Sector 1. Detalle da UE 2003. Vista dende o oeste.

Sector 1. zona norte. Superficie con varias UEs baixo a UE2000. Dende o oeste.

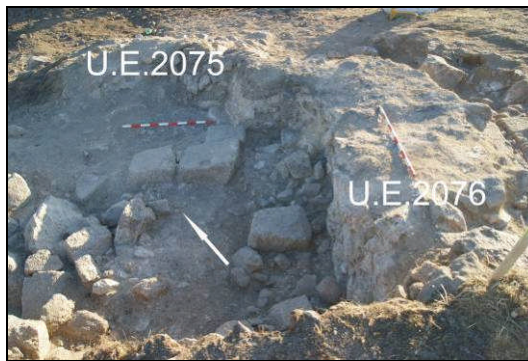
Sector 2, zona suroeste. Vista das UE2003, UE2004 e UE2005 en planta. Dende o suroeste.

Sector 7. Restos da torre ata o momento inédita. Dende o sur.

Sector 5. Apertura do sector no mes de agosto. Superficie coas UE2016 e UE2017 en planta. Dende o sur.

Sectores 1 e 3: Vista xeral dos niveis UE2075 e UE2076. Dende o oeste.

9.1.3.

Escavación arqueolóxica (II)

Sector 2: Rebaixes en forma de chanzos no substrato. Dende o surleste.

Sector 2: Vista xeral da estrutura UE2082. Dende o oeste.

Sector 2: Zona leste do sector 2, con varias unidades estratigráficas en planta. Dende o sur.

Sector 2: Vista xeral da estrutura UE2051. Dende o leste.

Vista xeral da UE2143.

Localización dos rebaixes na rocha UE2319, ao surleste da torre da homenaxe.

9.1.3.

Escavación arqueolóxica (III)

Sector 3: Perfil cos niveis UE2004 e UE2019.
Dende o oeste.

Sector 4: Vista xeral do sector antes do comezo da escavación. Dende o leste.

Zona sur do Sector 3: Avance dos traballos no mes de setembro. Dende o sureste.

Zona norte dos sectores 2 e 3: Vista xeral a principios do mes de setembro. Dende o norte.

Sector 5: Perfil final sur da sondaxe B entre a muralla e a falsabraga. Dende o norte.

Sector 4: Avance dos traballos de escavación ao longo do mes de setembro. Dende o leste.

Localización da UE2320.

Localización da UE2320

Localización da UE2158.

Zona exterior do torreón noroeste, ao suroeste deste. Planta con varias niveis (redibuxados).
UE2152 e 2153.

Planta coas UE2221 e UE2222.

Localización da UE2102 no extremo noroeste do sector 6.

9.1.3.

Escavación arqueolóxica (IV)

Sector 5: Perfil entre a muralla e falsabraga, documentado en pasadas intervencións. Dende o norte.

Sector 5: Avance dos traballos de escavación na zona norte do sector. Dende o oeste.

Sector 6. Apertura do sector en agosto. Vista xeral da UE2023. Dende o leste.

Sector 5: Estrutura documentada ao norte do sector, a xeito de muro de contención. Dende o sur.

Sector 5: Avance dos traballos de escavación na zona sur do sector. Dende o noroeste.

Sector 6: Vista xeral a principios do mes de setembro. Dende o noroeste.

9.1.3.

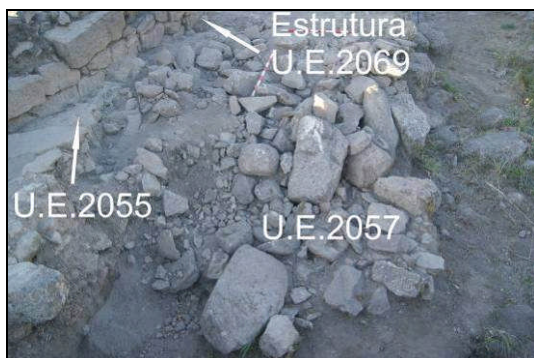
Escavación arqueológica (V)

Sector 6. Escavación antiga non regulada no extremo suroeste do sector. Dende o sur.

Sector 6: Amoreamento de pedras UE2070, sobre un oco nos niveis de ocupación, ao surlleste do muro UE2069. Dende o leste.

Sector 6. Derrubo UE2057 que corta os niveis de ocupación (pavimento UE2055), ao norte do muro UE2069. Dende o norte.

Sector 6: Avance dos traballos de escavación ao longo do mes de setembro. Dende o noroeste.

Zona sur do Sector 8: Vista xeral a principios do mes de setembro. Dende o oeste.

Zona sur do Sector 8: Avance dos traballos de escavación ao longo do mes. Dende o oeste.

9.1.3.

Excavación arqueolóxica (VI)

Sector 8: Entronque da falsabraga co baluarte sur. Dende o norte.

Sector 8: Espazo denominado "Dependencia anexa", nunha fase intermedia de excavación. Dende o norte.

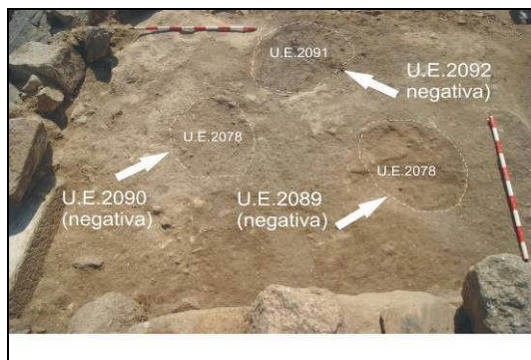
Sector 8: Proceso de excavación da UE2073 na "Dependencia anexa". Dende o leste.

Sector 8: Perfil oeste nunha fase intermedia de excavación, no espazo denominado "Dependencia anexa". Dende o oeste.

Sector 8: Vista xeral da UE2024, asociada á estrutura UE2031, no flanco norte do "Interior do torreón". Dende o leste.

Sector 8: Planta con varios niveis, por debaixo da UE2073, no espazo "Dependencia anexa". Dende o leste.

9.1.3.

Escavación arqueológica (VII)

Vista xeral do xacemento a principios do mes de setembro. Dende o norleste.

Vista xeral do xacemento a finais do mes de setembro. Dende o noroeste.

Vista xeral do xacemento a finais do mes de setembro. Dende o norleste.

Sector 3: Resto arquitectónico decorado entre as acumulacións de pedras da UE2009. Dende o oeste.

Sector 3. Derrubo UE2009 disposto na superficie do sector. Dende o leste.

Sector 3. Detalle da composición do derrubo UE2009. Dende o oeste.

9.1.3.

Escavación arqueológica (VIII)

Sector 6. Muro que centra o sector (UE2069), xunto ao abandono UE2025. Dende o oeste.

Sector 6: Muro que centra o sector (UE2069), xunto a nivel de ocupación UE2050. Dende o oeste.

Sector 8: Vista xeral do espazo denominado "Interior do torreón". Dende o norleste.

Sector 8: Vista xeral do gran nivel de derrubo UE2038 ao sur do espazo "Interior do torreón". Dende o leste.

Sector 2: Nivel de terra e tella UE2081. Dende o oeste.

Sector 7: Vista xeral da falsabrega no sector oeste tras a súa limpeza. Dende o sur.

9.1.3.

Escavación arqueológica (IX)

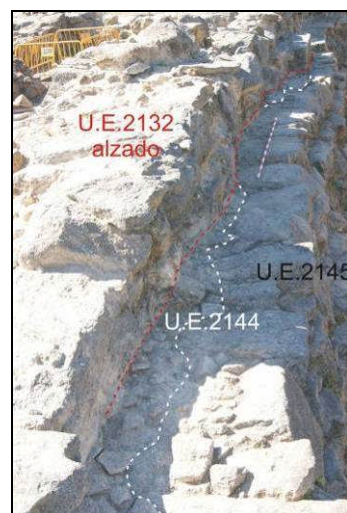
Estruturas murarias: Relación entre muralla (UE2132) e paramento interno da falsabraga (UE2161) na zona suroeste. Dende o norte.

Estruturas murarias: Relación da muralla (UE2132) na zona surlleste con outras UES. Dende o leste.

Estruturas murarias: Baluarte oeste da Falsa Braga no sector 5. Dende o oeste.

Estruturas murarias: Muralla (UE2132) na zona noroeste, banquetta (UE2144) e cimentación (UE2145). Dende o leste.

Estruturas murarias: Valados modernos (UE2162, UE2166 e UE2167) pegados á alma da Falsa Braga (UE2161) no Sector 5. Dende o sur.

Localización do corte UE2409.

9.1.3.

Escavación arqueolóxica (X)

Estruturas murarias: Escaleiras localizadas no baluarte oeste da falsabraga no Sector 5. Dende o norte.

Estruturas murarias: Escaleiras localizadas no baluarte oeste da falsabraga no Sector 5, avance de escavación. Dende o norte.

Estruturas murarias: Valado moderno (UE2162) pegado á alma da Falsa Braga (UE2161) no Sector 5. Dende o noroeste.

Estruturas murarias: Recheos nas escaleiras no baluarte oeste da falsabraga no Sector 5. Dende o leste.

Estruturas murarias: Esquina norte da Torre da Homenaxe. Dende o norleste.

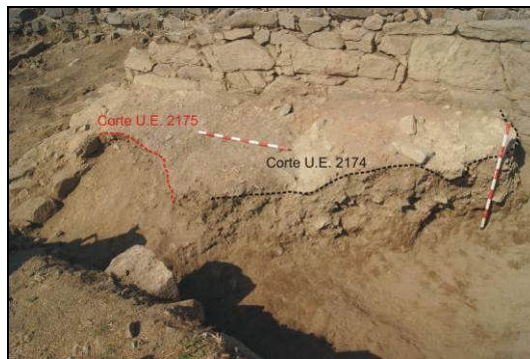
Estruturas murarias: Esquina sur da Torre da Homenaxe; ao fondo, con xalóns, a esquina leste. Dende o sur.

9.1.3.

Excavación arqueológica (XI)

Estruturas murarias: Muro UE2069 no sector 6.
Dende o oeste.

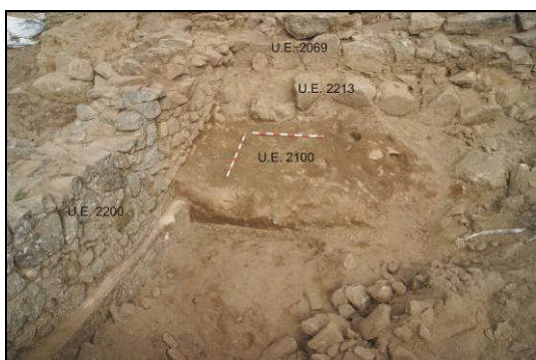
Estruturas murarias: Cortes antrópicos ao sur do
muro UE2069 no sector 6. Dende o oeste.

Estruturas murarias: Alzado da UE2022, no
Sector 8. Dende o oeste.

Estruturas murarias: Muros de contención
UE2036 e UE2110, no Sector 2. Dende o oeste.

Estruturas murarias: Trazo da UE2200, no Sector
6. Dende o suroeste.

Estruturas murarias: Muro de contención
UE2058, no Sectores 1 e 3. Dende o sur.

9.1.3.

Excavación arqueológica (XII)

Estruturas murarias: Relación da UE2200 coa UE2069. Dende o oeste.

Pavimentos: UE2054 e UE2055 ao norte do muro UE2069. Dende o leste.

Restos do pavimento UE2109, no Sector 8. Dende o sur.

Restos do nivel de ocupación UE2119, no interior da estrutura UE2022. Dende o sur.

Pavimento UE2088 asociado a tres pequenas fosiñas, ao oeste da estrutura UE2022. Dende o norte.

Pavimento UE2181, ao oeste da estrutura UE2022. Dende o norte.

9.1.3.

Escavación arqueológica (XIII)

Pequeno resto de pavimento UE2192, asociado a varios niveis e estruturas no Sector 6. Dende o oeste.

Perfil ao norte do Sector 6, resultado das vellas intervencións arqueolóxicas. Dende o noroeste.

Vista xeral da zona oeste da falsa braga, tras a súa limpeza. Dende o sur.

Esquina oeste da falsa braga, unha vez escavada, na zona de entronque coa barbacá oeste. Desde o noroeste.

Fase intermedia dos traballos de escavación das escaleiras que baixan á sala da seteira na barbacá oeste.

Vista do interior da sala coa seteira na barbacá oeste, tras a súa escavación, quedando unicamente a testemuña da recollida de mostras.

9.1.3.

Escavación arqueolóxica (XIV)

Posible camiño UE2308, en relación a outros niveis do seu entorno. Dende o leste

Vista do posible camiño UE2308. Dende o leste.

Vista xeral da estrutura UE2302, dende o oeste.

Vista xeral do sector 3, coa superficie na que se interrompe a escavación. Dende o norte.

Localización do silo UE2353, ao norte da torre da homenaxe. Dende o oeste.

Detalle do silo UE2353, dende o noroeste.

9.1.3.

Escavación arqueológica (XV)

Localización dos enterramentos, no sector 8.
Dende o sur.

Vista xeral do enterramento 1, dende o leste.

Vista xeral do enterramento 2, dende o sur.

Vista xeral do enterramento 3, dende o sur.

Desenvolvemento dos traballos de escavación
do enterramento 1.

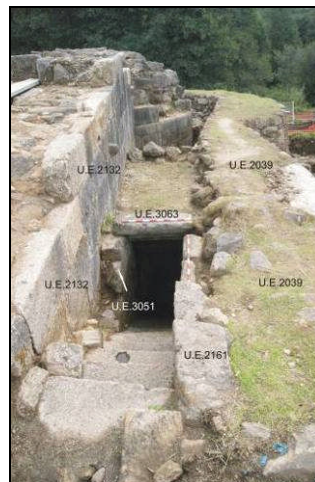
Detalle do cranio do enterramento 2, dende o
sur.

9.1.4.

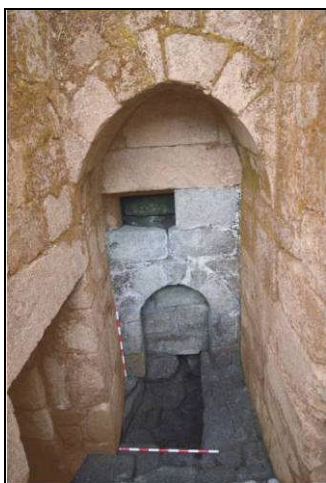
Estudio de paramentos (I)

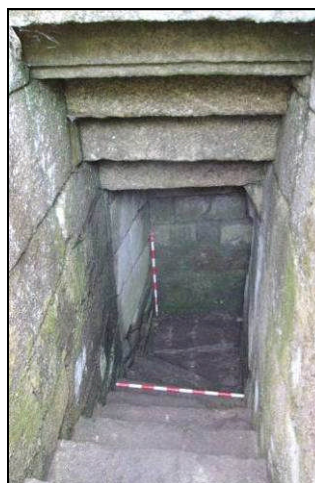
Sala Alxibe 1, con dúas fases construtivas.

Escaleiras na falsabrega, 3ª fase construtiva.

Sen sombreado, 1ª fase da sala Alxibe 1.

Escaleiras de acceso á zona das canalizacións.

Parede de fonte, 2ª fase de Alxibe 1.

Zona canalizacións, con parede selada.

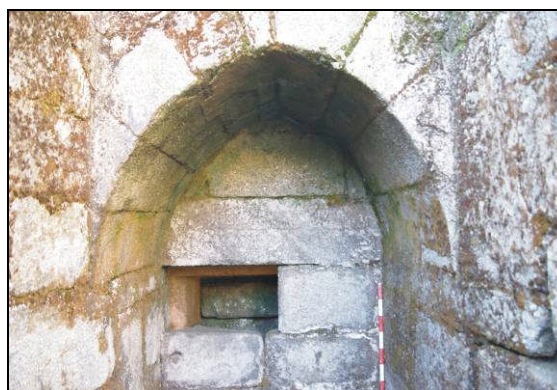
Vista do alzado UE3020.

Detalle da UE3025.

Vista do reforzo estrutural UE3021.

Localización da UE3027.

Localización da UE3029.

Detalle da UE3029.

9.1.5. Traballos de Limpeza, diagnose, consolidación e restauración (I)

Traballos de limpeza dos paramentos exteriores da zona oeste. Dende o noroeste.

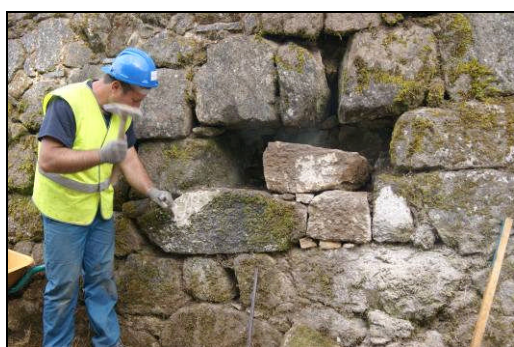
Detalle do traballo de limpeza de paramentos exteriores, zona oeste. Dende o norte.

Paramentos exteriores da zona oeste, unha vez limpos. Dende o sur.

Lenzo exterior na zona surlleste, unha vez limpo. Dende o sur.

Colocación dunha peza nun oco existente no paramento exterior, zona sur. Dende o sur.

Restos de reboco de cal no lenzo exterior na zona sueste. Dende o sur.

9.1.5. Traballos de Limpeza, diagnose, consolidación e restauración (II)

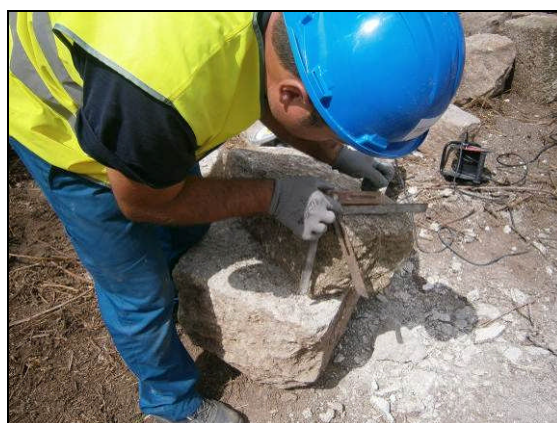
Aspecto inicial do torreón sur antes da limpeza.

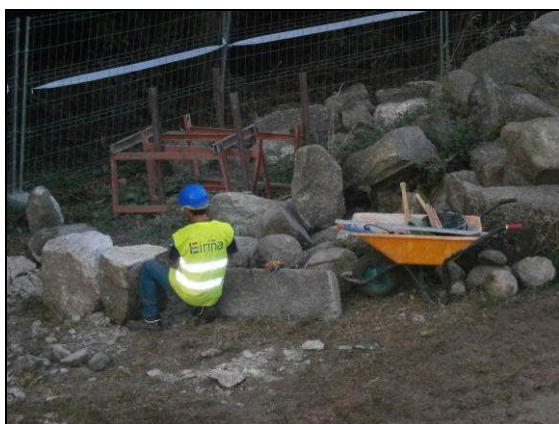
Aspecto final do torreón sur despois da limpeza.

Aplicación de herbicida.

Preparación da mampostería.

Preparación dos sillares

Elemento diferenciador

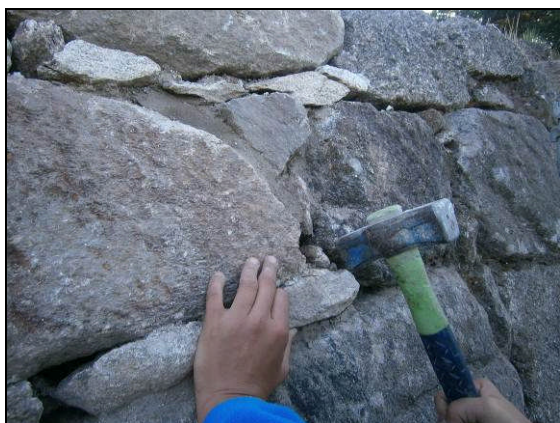
9.1.5. Traballos de Limpeza, diagnose, consolidación e restauración (III)

Colocación dos elementos diferenciadores.

Montaxe do lenzo sur da falsabraga.

Retaque das xuntas.

Protección de perfís con xeotextil.

Recheo de pedra e terra do xacemento

Montaxe de sillares.

9.1.5. Traballos de Limpeza, diagnose, consolidación e restauración (IV)

Recheo con pedra na sala 1

Recheo con grava na sala 1

Recheo con terra crivada sala 1

Novo recheo con grava na sala 1

Proceso de nivelación da capa de area

Estado final do botado de area

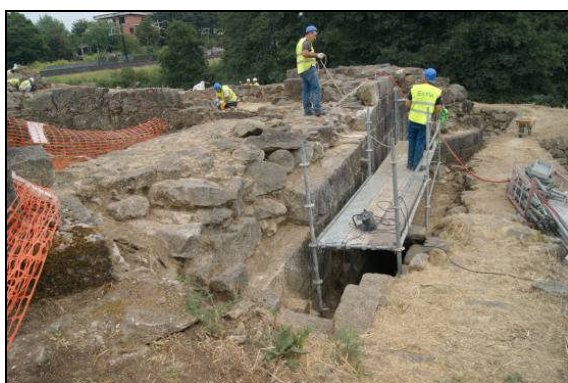
9.1.5. Traballos de limpeza, diagnose, consolidación e restauración (V)

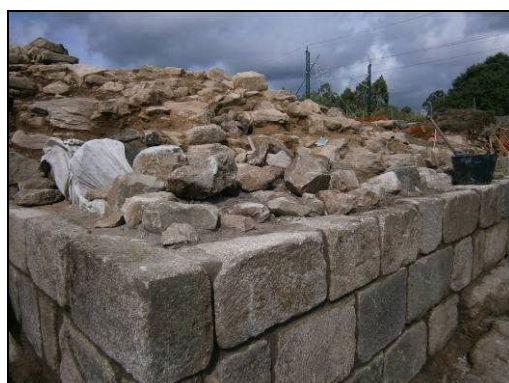
Traballos de restauración no lenzo suroeste da muralla. Dende o noroeste.

Traballos de restauración no tramo surleste da muralla e no torreón surleste. Dende o noreste.

Traballos de restauración no lenzo suroeste da muralla, na zona do alxibe. Dende o noroeste.

Detalle do recheo do torreón surleste en proceso de restauración. Dende o sur.

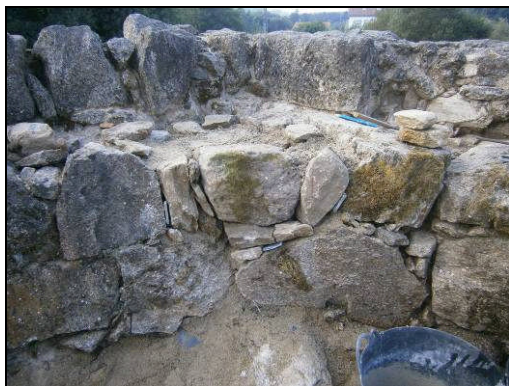

Traballos de restauración no lenzo surleste da muralla, preto do torreón oriental. Dende o sur.

Traballos de restauración no baluarte suroeste. Dende o suroeste.

9.1.5. Traballos de limpeza, diagnose, consolidación e restauración (VI)

Detalle da restauración do esquinale entre a Sala 1 e Sala 2. Dende o norte.

Parcheado de muros interiores do castelo. Muralla interior suroeste. Dende o norleste.

Traballos de restauración no tramo noroeste da muralla. Dende o norte.

Parcheado de muros interiores do castelo. Muralla interior suroeste. Dende o norte.

Parcheado de muros interiores do castelo. Muro noroeste da Sala 1. Dende o leste.

Protección de cabeceiras de muros restituídos. Tinguído da cabeceira do muro noroeste da Sala 1. Dende o oeste.

9.1.5. Traballos de limpeza, diagnose, consolidación e restauración (VII)

Detalle da dos traballos de encintados.

Traballos de recheo na Sala 2. Dende o surleste.

Traballos de recheo da Estancia 1. Dende o noroeste.

Finalización dos traballos de recheo da Estancia 1. Dende o sueste.

Desenvolvemento dos traballos de recheo da Sala 2. Dende o suroeste.

Proba de patinado sobre a pedra do aserradeiro no torreón oeste. Dende o noroeste

10.- RELACIÓN DE MATRIX POR GRUPOS ESTRATIGRÁFICOS